

Onderwijs en Ondernemerschap

Eenmeting 2010

Petra Gibcus
Maarten Overweel
Sita Tan
Michel Winnubst

Zoetermeer, mei 2010

Dit onderzoek is gefinancierd door Agentschap NL.

De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij EIM bv. Het gebruik van cijfers en/of teksten als toelichting of ondersteuning in artikelen, scripties en boeken is toegestaan mits de bron duidelijk wordt vermeld. Vermenigvuldigen en/of openbaarmaking in welke vorm ook, alsmede opslag in een retrieval system, is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van EIM bv. EIM bv aanvaardt geen aansprakelijkheid voor drukfouten en/of andere onvolkomenheden.

The responsibility for the contents of this report lies with EIM bv. Quoting numbers or text in papers, essays and books is permitted only when the source is clearly mentioned. No part of this publication may be copied and/or published in any form or by any means, or stored in a retrieval system, without the prior written permission of EIM bv. EIM bv does not accept responsibility for printing errors and/or other imperfections.

Inhoudsopgave

Summary	5
Samenvatting	11
1 Inleiding	17
1.1 Aanleiding	17
1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen	17
1.3 Aanpak	18
1.4 Leeswijzer	20
2 Verankering van ondernemerschap in het onderwijs	21
2.1 Ondernemerschap in het onderwijsprogramma	21
2.2 Toetsing en examinering	31
2.3 Evaluatie	35
2.4 Conclusies	36
3 Betrokkenheid	39
3.1 Betrokkenheid van docenten	39
3.2 Betrokkenheid van leerlingen	44
3.3 Betrokkenheid van het bedrijfsleven	48
3.4 Betrokkenheid van ouders	51
3.5 Conclusies	53
4 Opvattingen en ervaringen van studenten	55
4.1 Ondernemend gedrag onder studenten	55
4.2 Ondernemerschap als beroepskeuze	57
4.3 Ondernemerschap tijdens de studie	60
4.4 Stimuleren van ondernemerschap in het onderwijsprogramma	63
4.5 Tevredenheid	68
4.6 Conclusies	68
5 Conclusies en aanbevelingen	71
5.1 Conclusies	71
5.2 Aanbevelingen	74
Bijlagen	
I Kwaliteitskader	77
II Enquête onder onderwijsinstellingen	79
III Telefonische diepte-interviews met onderwijsinstellingen	91
IV Enquête onder leerlingen/studenten	95
V Tabellen onderwijsinstellingen over betrokkenheid leerlingen	103
VI Veelgebruikte afkortingen	105
VII Begeleiding en projectteam	107

Summary

Motive

Stimulating and anchoring entrepreneurship throughout the education system (from primary to university education) is one of the key objectives of the government's entrepreneurship and innovation policy. In order to promote entrepreneurship in education, and to bring education and the business sector closer together, the Education and Entrepreneurship Action Programme - formerly known as the Learning Enterprise partnership- was set up. Within that context, various activities that should encourage entrepreneurship in education have been developed. The objectives of the action programme are:

- a. A growing number of educational institutions in the Netherlands have integrated entrepreneurship in their policies, organisations and curriculums.
- b. An increasing number of pupils and students are more enterprising, are positive about entrepreneurship and start their own business within five years of having finished their education.

In order to map out the initial situation, B&A research consultancy carried out a zero measurement among a large number of educational institutions in 2007. The conclusion of the study is that entrepreneurship is a budding theme at all levels in the education system. The action programme has developed considerably by now, and 350 educational institutions take part in the Entrepreneurship and Education 2007 scheme and the Education Networks Enterprise 2009 scheme (implemented by Agentschap NL). Both schemes received more applications than expected. This seems to be an indication that things have changed compared to the situation in 2007. So now is the time to take stock and to measure which changes all educational institutions in question have gone through since the zero measurement. Agentschap NL therefore wants a one measurement that progresses from the zero measurement. EIM has been asked to carry out this one measurement.

Objective

The goal of the one measurement of the Education and Enterprise Action Programme is two-tiered:

- 1 Mapping out the structural attention paid by educational institutions to encouraging enterprising behaviour and entrepreneurship (anchoring).
- 2 Mapping out the involvement of teachers, the business sector and parents in entrepreneurship education, but also the involvement, views and experiences of pupils/students.

Approach

In order to be able to make a good comparison with the zero measurement, EIM approached this one measurement in roughly the same way as the 2007 zero measurement. Due to developing insights, the approach has been

different in some areas. The one measurement comprised four building blocks:

- I. An Internet survey among 1,011 educational institutions
- II. In-depth telephone interviews with 36 educational institutions
- III. An Internet survey among 1,058 students
- IV. Analysis and reports

Anchoring in the curriculum

The anchoring of entrepreneurship in the education system has shown some minor shifts. The mission or vision of the educational institutions now pays slightly more attention to entrepreneurship or enterprising behaviour: from 29% in 2007 to 32% in 2010. In addition, the anchoring of entrepreneurship or enterprising behaviour in the curriculum has started to move. Of the educational institutions interviewed during this one measurement, 22% indicate that anchoring in the curriculum is taking place. This figure was 18% during the zero measurement. An increasingly lower number of educational institutions say that they have not included this aspect in the curriculum at all, and a growing number are saying that they have to some extent. The differences between the sectors are big. We can make a clear distinction between primary and secondary education on the one hand, and upper secondary vocational education, higher professional education and university education on the other.

In primary and secondary education, the anchoring lags behind other sectors. A majority of the schools in primary and secondary education says that they do not want to be trendsetting in the field of entrepreneurship or enterprising behaviour between now and three years time. In upper secondary vocational education, higher professional education and university education however, nearly all institutions say they wish to achieve this. We noticed that in primary education, concepts such as entrepreneurship or enterprising behaviour are regarded as 'empty words'. Primary schools cannot identify with them. The higher the level of education, the more the board is involved in encouraging entrepreneurship. In upper secondary vocational education, higher professional education and university education, entrepreneurship or enterprising behaviour is more important for the desired competency profile of teachers than it is in primary and secondary education.

The majority of schools has a clear and functioning point of contact for entrepreneurship or enterprising behaviour. In upper secondary vocational education, higher professional education and university education, more than 80% of the institutions have organised specific activities aimed at entrepreneurship or enterprising behaviour. This is much less in primary and secondary education. A large majority is unable to say how much they spend on such activities. For those who *were* able to tell us how much they spend, it seems that the higher the level of education, the higher the budget for activities regarding entrepreneurship or enterprising behaviour.

Apart from upper secondary vocational education and higher professional education, competencies, talents and performances are hardly tested during the school career. This is even less when an educational programme is completed. Half of the universities of professional education that responded sometimes or often use APL providers that are relevant to entrepreneurs. Higher professional education sees relatively more students who spend a lot of ECTS points on entrepreneurship than university education. The educa-

tional institutions in upper secondary vocational education, higher professional education and university education find it difficult to say how many students have their own business within five years of completing their study programme.

As for evaluations in the field of entrepreneurship or enterprising behaviour, teachers are most often involved in this. The educational institutions rate entrepreneurship activities fairly low. The lowest score, 5.0, is given by primary education, while the highest score, 6.9, is given by higher professional education.

Involvement

In higher professional education in particular, a lot of teachers are involved in entrepreneurship-related activities. In addition, teachers have a relatively large amount of influence on the development of activities and they can submit improvement proposals to that end. In higher professional education, entrepreneurship also manifests itself strongest in the performance and assessment interviews. Teachers in upper secondary vocational education, higher professional education and university education are often in contact with entrepreneurs. Upper secondary vocational education sees a relatively high level of teacher traineeships (60%), but primary education, secondary education and university education score low in that respect.

Primary education and upper secondary vocational education score well in terms of business visits by pupils and students. This is done at nearly all schools. In primary education, secondary education and university education, the needs of pupils and students with regard to entrepreneurship or enterprising behaviour are far less frequently assessed than in upper secondary vocational education and higher professional education. In terms of facilities relating to entrepreneurship (student enterprise organisation and other facilities), university education scores highest, but upper secondary vocational education lags behind the average.

Upper secondary vocational education and higher professional education have a strong relationship with the business sector. Upper secondary vocational education always had good contacts with SMEs, as SMEs find most of their future employees at those schools. Compared to the zero measurement, we see more active partnerships between educational institutions and the business sector. The number of visits that businesses or entrepreneurs pay to the school has largely fallen. In higher professional education in particular, entrepreneurs or businesses are regularly invited as guest lecturers and they are often invited several times.

Primary education and secondary education score relatively low in terms of the involvement of, for instance, teachers, businesses and pupils when it comes to entrepreneurship. On the other hand, primary education *does* score well when it comes to the commitment shown by parents. They tend to give guest lecturers or offer support during projects.

Views and experiences of students

A survey held among students in upper secondary vocational education, higher professional education and university education showed a positive image about the enterprising spirit of students. 60% of students see them-

selves as fairly to highly enterprising. Another 62% of students feel that entrepreneurship forms a reasonably to very important part of their career wish. Compared to 2007, this percentage has more than doubled. Compared to the zero measurement, a relatively higher number of students now say they are *certain* they want to become an entrepreneur (from 13% to 23%).

As for the position of entrepreneurship in the curriculum, the picture seems positive, but there is still room for improvement. On the one hand, a large majority of students see opportunities to focus on entrepreneurship, both inside (68%) and outside (59%) the curriculum. We must add that this is quite an improvement compared to 2007: 50% and 47% respectively. What strikes us on the other hand is that 3 in 5 students do not know how many ECTS they have spent on entrepreneurship. Students are also hardly asked about their needs in the field of entrepreneurship.

A large majority of students has contacts with entrepreneurs. More than three quarters of students have visited a company as part of their studies. Two thirds of students have had an entrepreneur as guest lecturer.

As for the facilities for student entrepreneurs, there is still a lot to gain. It is striking that students are poorly advised about the availability of such facilities. Furthermore, only 13% of students indicate that their school or university has a Centre of Entrepreneurship. 28% indicates that there is an organisation for student entrepreneurs. Facilities such as office facilities, workshops or work areas, advice about setting up a business plan, and access to networks such as the Chamber of Commerce seem to be available on a larger scale; these are mentioned by nearly half of the students.

The picture on encouraging entrepreneurship is positive. Things have improved since 2007. 60% of students now indicate that educational institutions try to encourage entrepreneurship. This figure was 53% during the zero measurement. Also, about 70% of students say that their study programme teaches them elements that are vital to entrepreneurship. A large majority indicates that such competencies are tested during their study programme.

Students are not very happy with activities in the field of entrepreneurship or enterprising behaviour. They give it an average score of 6.

Conclusion

In the period from 2007 until early 2010, the world of education has shown a slight shift towards a higher level of encouragement for entrepreneurship or enterprising behaviour. Especially where it concerns anchoring in the curriculum, we detect a shift from 'not at all' to at least 'a little bit'. Also, students see themselves as more enterprising, and the wish among students to become more enterprising has nearly doubled.

Recommendations

The one measurement is primarily aimed at mapping out the state of affairs with regard to entrepreneurship education in the Netherlands and less so on the underlying developments. Nevertheless, we encountered a number of things for which we want to issue a recommendation, such as:

- Improve the image of entrepreneurship in, especially, primary education. At the moment, these concepts are too far removed from the educational institutions. Improved communication and demonstrating, for instance, best practices will not only improve the image, it will also create enthusiasm.
- Adjust the inspection standards if the aim is indeed the anchoring of enterprising education. In some cases, schools that offered enterprising education were hauled into line by the Inspectorate of Education, as they allegedly did not offer enough 'compulsory' teaching periods.
- Deploy enterprising directors, as they tend to include entrepreneurship in the teachers' profile. Enterprising teachers convey their knowledge and experience in the field of entrepreneurship or enterprising behaviour to pupils and students.
- Measure or test entrepreneurship so as to gain a better insight into the progress that educational institutions aim to achieve among pupils. At the moment, schools have very little insight into this progress. When the institutions see that entrepreneurship education works, their awareness of this concept will also improve.
- Increase familiarity with facilities for student entrepreneurs, as the students hardly know where to find them, even though they have indicated to have ambitions with regard to entrepreneurship.
- Remove institutional obstacles in university education. University education finds it difficult to let entrepreneurship penetrate the fixed curriculum due to bottlenecks with the output-oriented financing structure and established interests of existing sections and departments. Perhaps the Ministry for Education, Culture and Science needs to give it a boost.
- Involve the field in formulating the most important points of action for the policy.

Samenvatting

Aanleiding

Stimulering en verankering van ondernemen in het gehele onderwijs (van basis- tot en met wetenschappelijk onderwijs) is een van de speerpunten van het ondernemerschaps- en innovatiebeleid van het kabinet. Om ondernemen in het onderwijs te bevorderen en onderwijs en bedrijfsleven dichter bij elkaar te brengen, is het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen gestart, voorheen het partnership Leren Ondernemen. Daarin zijn verschillende activiteiten ontwikkeld om ondernemerschap in het onderwijs te stimuleren. De doelstellingen van het actieprogramma zijn:

- c. Een toenemend aantal onderwijsinstellingen in Nederland heeft ondernemerschap geïntegreerd in beleid, organisatie en lesprogramma.
- d. Meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemender, zijn positief over ondernemerschap en starten binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding hun eigen bedrijf.

Om de beginsituatie in kaart te brengen, is er in 2007 door onderzoeksbureau B&A een nulmeting gehouden onder een groot aantal onderwijsinstellingen. Conclusie van het onderzoek is dat ondernemerschap een ontluikend thema is op alle niveaus van onderwijs. Inmiddels is het actieprogramma tot bloei gekomen en nemen 350 onderwijsinstellingen deel aan de regeling Ondernemerschap en Onderwijs 2007 en aan de regeling Onderwijs Netwerken Ondernemen 2009 (uitgevoerd door Agentschap NL). Beide regelingen kregen meer aanvragen dan werd voorzien. Dit lijkt een indicatie dat er veranderingen zijn ten opzichte van de situatie in 2007. Het moment is dan ook daar om de actuele stand van zaken op te maken en te meten welke veranderingen op alle betreffende onderwijsinstellingen hebben plaatsgevonden sinds de nulmeting. Agentschap NL wil dan ook graag een eenmeting hebben die voortbouwt op de nulmeting. EIM is gevraagd deze eenmeting uit te voeren.

Doelstelling

Het doel van de eenmeting van het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen is tweeledig:

- 3 Het in beeld brengen van de structurele aandacht die onderwijsinstellingen besteden aan het bevorderen van ondernemend gedrag en ondernemerschap (verankering).
- 4 Het in beeld brengen van de betrokkenheid van docenten, bedrijfsleven en ouders bij ondernemerschapsonderwijs, maar ook van de betrokkenheid, opvattingen en ervaringen van leerlingen/studenten.

Aanpak

Om een goede vergelijking te kunnen maken met de nulmeting, heeft EIM in deze eenmeting in grote lijnen dezelfde aanpak gehanteerd als tijdens de nulmeting in 2007. Door voortschrijdend inzicht is de aanpak op enkele punten iets anders. De eenmeting omvatte vier bouwstenen:

- V. Internetenquête onder 1.011 onderwijsinstellingen

- VI. Telefonische diepte-interviews met 36 onderwijsinstellingen
- VII. Internetenquête onder 1.058 studenten
- VIII. Analyse en rapportage

Verankering in het onderwijsprogramma

Op het gebied van verankering van ondernemerschap in het onderwijs zijn kleine verschuivingen waar te nemen. Zo is er in de missie of visie van de onderwijsinstellingen iets meer aandacht voor ondernemerschap of ondernemend gedrag: van 29% in 2007 naar 32% in 2010. Daarnaast zien we dat verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum op gang is gekomen. Van de ondervraagde onderwijsinstellingen geeft 22% tijdens deze eenmeting aan dat er sprake is van verankering in het curriculum. Bij de nulmeting was dit 18%. Steeds minder onderwijsinstellingen zeggen dit aspect helemaal niet in het curriculum te hebben opgenomen en steeds meer geven aan dat dit een klein beetje het geval is. De verschillen tussen de sectoren zijn groot. Daarbij is een tweedeling aan te brengen tussen het primair en voortgezet onderwijs enerzijds en het MBO, het HBO en het WO anderzijds.

In het primair en voortgezet onderwijs blijft de verankering achter bij de andere sectoren. Ook geeft een meerderheid van de scholen in het primair en voortgezet onderwijs aan binnen nu en drie jaar niet toonaangevend te willen zijn op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het MBO, het HBO en het WO zeggen bijna alle instellingen wel dit te willen bereiken. Hierbij hebben we gemerkt dat in het primair onderwijs meespeelt dat begrippen als ondernemerschap of ondernemend gedrag een 'containerbegrip' zijn. Basisscholen kunnen zich hiermee niet identificeren. Hoe hoger het opleidingsniveau des te sterker het bestuur betrokken is bij de stimulering van ondernemerschap. In het MBO, het HBO en het WO is ondernemerschap of ondernemend gedrag belangrijker voor het gewenste competentieprofiel van docenten dan in het primair en voortgezet onderwijs.

De meerderheid van de scholen heeft een duidelijk functionerend aanspreekpunt voor ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het MBO, het HBO en het WO heeft ruim 80% van de instellingen specifieke activiteiten georganiseerd, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het primair en voortgezet onderwijs is dit veel minder. Een ruime meerderheid weet het aan dergelijke activiteiten bestede bedrag niet te noemen. Voor de instellingen die wel een bedrag konden noemen, geldt dat er bij een hoger opleidingsniveau meer budget is voor activiteiten rondom ondernemerschap of ondernemend gedrag.

Behalve in het MBO en het HBO is er nauwelijks toetsing van competenties, talenten en prestaties tijdens de schoolloopbaan. Bij afronding van de opleiding is dit nog veel minder. De helft van de responderende HBO's maakt in enige of sterke mate gebruik van ondernemersrelevante EVC's. In het HBO zijn relatief meer studenten die veel ECTS-punten besteden aan ondernemerschap dan in het WO. Het is moeilijk voor de onderwijsinstellingen in het MBO, het HBO en het WO aan te geven hoeveel studenten binnen vijf jaar na afronding van de opleiding een eigen bedrijf hebben.

Als het gaat om evaluaties op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag, dan worden docenten hierbij het vaakst betrokken. Onder-

nemerschapsactiviteiten krijgen van de onderwijsinstellingen lage rapportcijfers. De laagste score van 5,0 wordt gegeven door het primair onderwijs. De hoogste score van 6,9 is afkomstig van het HBO.

Betrokkenheid

Vooral in het HBO zijn veel docenten betrokken bij activiteiten omtrent ondernemerschap. Daarnaast hebben docenten relatief veel invloed op de ontwikkeling van activiteiten en kunnen zij hiertoe verbetervoorstellen indienen. Ook komt ondernemerschap in het HBO het sterkst tot uiting in de functionerings- en beoordelingsgesprekken. Docenten in het MBO, het HBO en het WO hebben veel contacten met ondernemers. In het MBO komen relatief veel docentstages voor, namelijk bij 60%, maar het PO, het VO en het WO scoren laag wat betreft docentstages.

Het VO en het MBO scoren goed wat betreft bedrijfsbezoeken door leerlingen en studenten. Dit gebeurt op bijna alle scholen. Inventarisering van de behoeften van leerlingen en studenten rondom ondernemerschap of ondernemend gedrag vindt in het PO, het VO en het WO veel minder plaats dan in het MBO en het HBO. Het WO scoort het beste wat betreft voorzieningen omtrent ondernemerschap (studentenondernemersorganisatie en andere voorzieningen), maar het MBO blijft relatief achter bij het gemiddelde.

Het MBO en het HBO hebben een sterke relatie met het bedrijfsleven. Van oudsher heeft het MBO goede contacten met het MKB, omdat het MKB een groot deel van zijn toekomstige werknemers zoekt in het MBO. Ten opzichte van de nulmeting zien we meer actieve partnerships tussen onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven. Het aantal bezoeken van bedrijven of ondernemers aan de school is overwegend gedaald. In het bijzonder in het HBO worden ondernemers of bedrijven wel regelmatig ingezet als gastdocent en worden deze vaak verscheidene keren ingezet.

Het PO en het VO scoren relatief laag wanneer het gaat om de betrokkenheid van bijvoorbeeld docenten, bedrijven en leerlingen bij het thema ondernemerschap. Het PO scoort daarentegen wel goed wat betreft de inzet van ouders. Zij geven dan vooral gastlessen of bieden ondersteuning bij projecten.

Opvattingen en ervaringen van studenten

Uit de enquête onder studenten in het MBO, het HBO en het WO komt een positief beeld naar voren over de ondernemendheid van studenten. 60% van de studenten beschouwt zichzelf als tamelijk tot zeer ondernemend. Ook is voor 62% van de studenten ondernemerschap een tamelijk tot zeer belangrijk deel van de beroepswens. Dit percentage is ten opzichte van 2007 meer dan verdubbeld. Ook zeggen ten opzichte van de nulmeting nu relatief meer studenten *zeker* ondernemer te willen worden (van 13% naar 23%).

Wat betreft de positie van ondernemerschap in het onderwijsprogramma lijkt het beeld positief, maar er is nog ruimte voor verdere verbetering. Aan de ene kant ziet een ruime meerderheid van de studenten namelijk mogelijkheden om aandacht te besteden aan ondernemerschap, zowel binnen (68%) als buiten (59%) het onderwijsprogramma. Daarbij moet gezegd worden dat er al een verbetering is ten opzichte van 2007: 50% respectie-

velijk 47%. Aan de andere kant valt het op dat 3 op de 5 studenten niet weten hoeveel ECTS ze aan ondernemerschap hebben besteed. Ook wordt studenten nauwelijks gevraagd naar hun behoeften op het gebied van ondernemerschap.

Een ruime meerderheid van de studenten heeft contact met ondernemers. Ruim driekwart van de studenten heeft wel eens een bedrijf bezocht als onderdeel van hun studie. Verder heeft twee derde van de studenten wel eens een ondernemer als gastdocent gehad.

Wat betreft de faciliteiten voor studentondernemers valt er nog een hoop te winnen. Het valt op dat studenten er slecht van op de hoogte zijn of dergelijke faciliteiten aanwezig zijn. Verder geeft slechts 13% van de studenten aan dat er een 'Centre for Entrepreneurship' aanwezig is binnen hun school of universiteit. 28% geeft aan dat er een organisatie voor studentondernemers aanwezig is. Voorzieningen zoals kantoorfaciliteiten, ateliers of werkruimtes, advies over het maken van businessplannen en toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel lijken vaker aanwezig; dit wordt door bijna de helft van de studenten genoemd.

Over het stimuleren van ondernemerschap is het beeld positief. Er is een verbetering te zien ten opzichte van 2007. 60% van de studenten geeft nu aan dat onderwijsinstellingen ondernemerschap proberen te stimuleren. In de nulmeting was dat 53%. Verder zegt ongeveer 70% van de studenten tijdens de opleiding dingen te leren die belangrijk zijn voor ondernemerschap. Een ruime meerderheid geeft aan dat dergelijke competenties ook worden getoetst tijdens de opleiding.

Studenten zijn niet erg tevreden met activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Ze geven een gemiddeld rapportcijfer van een 6.

Conclusie

In de periode van 2007 tot begin 2010 is er binnen het onderwijsveld een kleine verschuiving waar te nemen naar meer stimulering van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Zeker als het gaat om verankering in het curriculum/onderwijsprogramma zien we een verschuiving van 'helemaal niet' naar minstens 'een klein beetje'. Daarbij vinden studenten zichzelf ondernemender en is de wens onder studenten om ondernemer te worden bijna verdubbeld.

Aanbevelingen

De eenmeting is primair gericht op het in kaart brengen van de stand van zaken rondom ondernemerschapsonderwijs in Nederland en veel minder op de achterliggende ontwikkelingen. Desalniettemin kwamen we enkele punten tegen waarvoor we toch een aanbeveling willen doen, namelijk:

- Verbeter de beeldvorming over ondernemerschap met name in het primair onderwijs. De ondernemerschapsbegrippen staan nu te ver van deze onderwijsinstellingen af. Betere communicatie en het geven van bijvoorbeeld best practices komen de beeldvorming ten goede, maar werken ook enthousiasmerend.
- Pas de inspectienormen aan als daadwerkelijk wordt gestreefd naar verankering van ondernemend onderwijs. In sommige gevallen zijn scholen

op de vingers getikt door de onderwijsinspectie als zij ondernemend onderwijs aanboden, omdat zij dan niet genoeg 'verplichte' lessen aanboden.

- Zet ondernemende directeuren in, omdat zij vaker ondernemerschap opnemen in het profiel van docenten. Ondernemende docenten stralen hun kennis en ervaring op het gebied van ondernemend gedrag of ondernemerschap uit naar leerlingen en studenten.
- Meet of toets ondernemerschap om beter zicht te krijgen op de vorderingen die onderwijsinstellingen bij leerlingen bereiken. Momenteel hebben scholen nauwelijks zicht op deze vorderingen. Als de instellingen zien dat ondernemerschapsonderwijs werkt, wordt het bewustzijn rondom dit begrip ook beter.
- Vergroot de bekendheid van faciliteiten voor studentondernemers, omdat de studenten die nauwelijks weten te vinden en wel aangeven aspiraties te hebben in de richting van ondernemerschap.
- Neem institutionele belemmeringen in het WO weg. Het WO heeft moeite om ondernemerschap door te laten dringen in het vaste curriculum vanwege knelpunten met de outputgerichte financieringsstructuur en gevestigde belangen van reeds bestaande vakgroepen en afdelingen. Wellicht is een stimulans nodig vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Betrek het veld bij het formuleren van de meest belangrijke actiepunten voor het beleid.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Stimulering en verankering van ondernemen in het gehele onderwijs (van basis- tot en met wetenschappelijk onderwijs) is een van de speerpunten van het ondernemerschaps- en innovatiebeleid van het kabinet. Om ondernemen in het onderwijs te bevorderen en onderwijs en bedrijfsleven dichter bij elkaar te brengen, is het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen gestart, voorheen het partnership Leren Ondernemen. Daarin zijn verschillende activiteiten ontwikkeld om ondernemerschap in het onderwijs te stimuleren. De doelstellingen van het actieprogramma zijn:

- a. Een toenemend aantal onderwijsinstellingen in Nederland heeft ondernemerschap geïntegreerd in beleid, organisatie en lesprogramma.
- b. Meer leerlingen en studenten gedragen zich ondernemender, zijn positief over ondernemerschap en starten binnen vijf jaar na afronding van hun opleiding hun eigen bedrijf.

Om de beginsituatie in kaart te brengen, is er in 2007 door onderzoeksbureau B&A een nulmeting gehouden onder een groot aantal onderwijsinstellingen. Conclusie van het onderzoek is dat ondernemerschap een ontluikend thema is op alle niveaus van onderwijs. Inmiddels is het actieprogramma tot bloei gekomen en nemen 350 onderwijsinstellingen deel aan de regeling Ondernemerschap en Onderwijs 2007 en de regeling Onderwijs Netwerken Ondernemen 2009 (uitgevoerd door Agentschap NL). Beide regelingen kregen meer aanvragen dan werd voorzien. Dit lijkt een indicatie dat er veranderingen zijn ten opzichte van de situatie in 2007. Het moment is dan ook daar om de actuele stand van zaken op te maken en te meten welke veranderingen op alle betreffende onderwijsinstellingen hebben plaatsgevonden sinds de nulmeting. Agentschap NL wil dan ook graag een eenmeting hebben die voortbouwt op de nulmeting. EIM is gevraagd deze eenmeting uit te voeren.

1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen

Doelstelling

Het doel van de eenmeting van het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen is tweeledig:

- 1 Het in beeld brengen van de structurele aandacht die onderwijsinstellingen besteden aan het bevorderen van ondernemend gedrag en ondernemerschap (verankering).
- 2 Het in beeld brengen van de betrokkenheid van docenten, bedrijfsleven en ouders bij ondernemerschapsonderwijs, maar ook van de betrokkenheid, opvattingen en ervaringen van leerlingen/studenten.

Onderzoeksvragen

Bij de eenmeting is de nulmeting uit 2007 als basis gehanteerd. Vragen die toen gesteld zijn, zullen merendeels ook nu weer aan de orde zijn. Het gaat er in deze eenmeting immers om de ontwikkelingen zichtbaar te maken die onderwijsinstellingen doormaken bij het bevorderen van ondernemendheid en ondernemerschap sinds 2007. De volgende vijf onderzoeksvragen zijn geformuleerd:

- 1 Op welke wijze besteden onderwijsinstellingen aandacht aan ondernemend gedrag en ondernemerschap? Gebeurt dit structureel?
- 2 Hoe krijgt ondernemerschap vorm in onderwijsprogramma's?
- 3 Wat is de relatie met de omgeving?
- 4 Wat is de verhouding tussen school en docenten?
- 5 Welke veranderingen hebben zich voorgedaan sinds de nulmeting?

De nulmeting gaf vooral een kwalitatief beeld over ondernemerschap of ondernemend gedrag in het onderwijs. Agentschap NL heeft EIM gevraagd in deze eenmeting een meer kwantitatief beeld te schetsen.

1.3 Aanpak

Om een goede vergelijking te kunnen maken met de nulmeting, heeft EIM in deze eenmeting in grote lijnen dezelfde aanpak gehanteerd als tijdens de nulmeting in 2007. Door voortschrijdend inzicht is de aanpak op enkele punten iets anders. De eenmeting omvatte vier bouwstenen:

- I. Internetenquôte onder onderwijsinstellingen
- II. Telefonische diepte-interviews met onderwijsinstellingen
- III. Internetenquôte onder studenten
- IV. Analyse en rapportage

1. Internetenquôte onder onderwijsinstellingen

Om te bezien in hoeverre onderwijsinstellingen in Nederland sinds de nulmeting uit 2007 vooruitgang hebben geboekt bij het bevorderen van ondernemerschap of ondernemend gedrag bij leerlingen en studenten, heeft EIM als eerste de indicatorenset, zoals gehanteerd in de nulmeting, onder de loep genomen. Door voortschrijdend inzicht zijn indicatoren verwijderd of gewijzigd. EIM heeft hierbij aansluiting gezocht bij het kwaliteitskader zoals Agentschap NL dit hanteert (zie bijlage I). Het kwaliteitskader dient ter ondersteuning en kwaliteitsborging voor onderwijsinstellingen. De indicatoren zijn vervolgens vertaald naar een vragenlijst. Daarbij zijn voor 'oude' indicatoren zo veel mogelijk de vraagstelling en de antwoordcategorieën in tact gebleven om een vergelijking met de nulmeting te garanderen. Open vragen zijn zo veel mogelijk vermeden, omdat die de vragenlijst onnodig lang maken. De vragenlijst is uitgezet via internet. In de nulmeting zijn de vragenlijsten ook via een internetenquôte afgenomen. Om de vergelijking met de nulmeting te houden en methodische fouten te voorkomen, is een andere vorm van enquêtering niet geschikt.

In het primair onderwijs is een representatieve steekproef getrokken van 2.000 scholen. In alle andere sectoren zijn alle onderwijsinstellingen benaderd per vestiging of domein. De bruto steekproef bestond uit 4.376 ver-

schillende instellingen. De onderwijsinstellingen hebben een brief ontvangen van EIM met daarin uitleg over het onderzoek, maar ook met een wachtwoord en inlogcode voor de vragenlijst op internet. In het primair en voortgezet onderwijs is de brief geadresseerd 'Aan de directie van...'. In het MBO, HBO en WO beschikten we vaak over een contactpersoon. Dit betrof degene die de dagelijkse leiding heeft over de vestiging of het domein.

Op voorhand was niet duidelijk hoe hoog de respons zou zijn. Agentschap NL hecht aan een zo groot mogelijke respons. EIM heeft hierop geanticipeerd door een aantal responsverhogende maatregelen te nemen. Twee maatregelen hebben we reeds genoemd: het schrappen van open vragen en het gericht adresseren van vragenlijsten. Daarnaast is in de brief de incentive gegeven dat onderwijsinstellingen de eindrapportage, indien gewenst, kunnen ontvangen. Ook is er een telefonisch rappel en een rappel via e-mail gehouden. Uiteindelijk hebben 1.011 onderwijsinstelling de vragenlijst ingevuld. Een responspercentage van 23,1%. Voor een uitgebreide toelichting verwijzen we naar bijlage II.

II. Telefonische diepte-interviews met onderwijsinstellingen

Bij de internetmeting onder onderwijsinstellingen bij de nulmeting kregen respondenten na iedere vraag ook een open vraag waarin zij het gegeven antwoord konden toelichten. Dit maakte de vragenlijst destijds erg lang. EIM heeft in de vragenlijst een veld opgenomen voor eventuele opmerkingen. Aan het einde van de internetenquête onder onderwijsinstellingen is gevraagd of we mochten bellen voor een nadere toelichting. Op basis van de antwoorden zijn per sector drie onderwijsinstellingen geselecteerd die aandacht besteden aan ondernemerschap of ondernemend gedrag en drie instellingen die dit niet doen. Voor iedere instelling is een checklist op maat gemaakt. In totaal zijn 36 onderwijsinstellingen geïnterviewd (zie bijlage III). Met de resultaten van de verdere toelichting hebben we de resultaten van de internetmeting in perspectief kunnen plaatsen.

III. Internetenquête onder studenten

Om een beeld te krijgen van de percepties van studenten over ondernemerschapsonderwijs is, net als in de nulmeting, een internetenquête uitgezet onder een representatieve steekproef van 5.775 studenten. Deze steekproef is door DUO (Dienst Uitvoering Onderwijs) getrokken. Ook hebben zij de verzending van de brief verzorgd. In deze brief troffen de studenten meer uitleg aan over het onderzoek. Tevens bevatte de brief een wachtwoord en inlogcode voor online toegang tot de vragenlijst. Uit eerdere ervaringen van EIM blijkt de respons van studenten op een dergelijke enquête doorgaans rond de 10% te liggen. Om de studenten een extra prikkel te geven om hun medewerking te verlenen, zijn vijf minilaptops verloot. Aan de enquête hebben 1.068 studenten deelgenomen, een respons van 18,5%. De vragenlijst uit de nulmeting is bijna in zijn geheel gebruikt voor de eenmeting met enkele aanvullingen uit de door EIM ontwikkelde Entrepreneurship Education Monitor om de effecten van ondernemerschapsonderwijs zichtbaar te maken. Zie ook bijlage IV.

IV. Analyse en rapportage

De doelstellingen en onderzoeksvragen komen in meerdere bouwstenen aan bod. De conclusies en aanbevelingen in dit rapport zijn derhalve gebaseerd op verschillende bronnen. Alle verzamelde informatie is zo goed mogelijk bestudeerd op het verkrijgen van antwoorden op de geformuleerde onderzoeksvragen en verwerkt in deze rapportage van de eenmeting. We hebben zo veel mogelijk ingezet op een vergelijking met de nulmeting. Helaas komt slechts een beperkt deel van de indicatoren terug in het hoofdrapport van de nulmeting. Dit betekent dat EIM niet op alle indicatoren een vergelijking heeft kunnen maken tussen de nulmeting en de eenmeting.

1.4 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 kijkt naar de verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het onderwijsprogramma en naar welke verschuivingen zich sindsdien hebben voorgedaan. Hierbij wordt op diverse aspecten ingegaan, zoals aandacht voor ondernemerschap of ondernemend gedrag in de missie of visie van de onderwijsinstelling, verankering in het curriculum, maar ook op het budget voor ondernemerschapsactiviteiten en het rapportcijfer hiervoor. Daarna focust hoofdstuk 3 op de betrokkenheid van docenten, leerlingen, bedrijven en ouders bij de invulling van het onderwijsprogramma op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Hoofdstuk 4 bespreekt de percepties van studenten, die een opleiding volgen aan het MBO, het HBO of de universiteit, over ondernemerschapsonderwijs. Hoofdstuk 5 sluit af met de conclusies en aanbevelingen.

De bijlagen presenteren de achtergrond en methodologie van verschillende onderzoeksstappen. Bijlage I geeft het kwaliteitskader, zoals Agentschap NL dit hanteert, te zien. Vervolgens zoomt bijlage II in op de internetenquête onder onderwijsinstellingen. Bijlage III staat stil bij de telefonische diepte-interviews met onderwijsinstellingen. In bijlage IV komt de internetenquête onder studenten aan bod. In bijlage V zijn enkele tabellen gepresenteerd met antwoorden van onderwijsinstellingen op stellingen rondom de betrokkenheid van leerlingen. Bijlage VI geeft een overzicht van veelgebruikte begrippen. Ten slotte geeft bijlage VII de begeleiding en het projectteam weer.

2 Verankering van ondernemerschap in het onderwijs

Dit hoofdstuk kijkt naar de verankering van ondernemerschap in het onderwijs aan de hand van diverse aspecten. Paragraaf 2.1 zoomt in op ondernemerschap in het onderwijsprogramma. Vervolgens bespreekt paragraaf 2.2 de toetsing en examinering rondom ondernemerschap of ondernemend gedrag. Paragraaf 2.3 staat stil bij de evaluaties rondom dit onderwerp. Tot slot geeft paragraaf 2.4 de conclusies van dit hoofdstuk weer. In dit hoofdstuk is zo veel mogelijk onderscheid aangebracht naar sector. Meestal is het HBO inclusief de docentenopleidingen, tenzij de docentenopleidingen expliciet zijn vermeld. Daar waar gegevens uit de nulmeting beschikbaar zijn, zijn deze opgenomen.

2.1 Ondernemerschap in het onderwijsprogramma

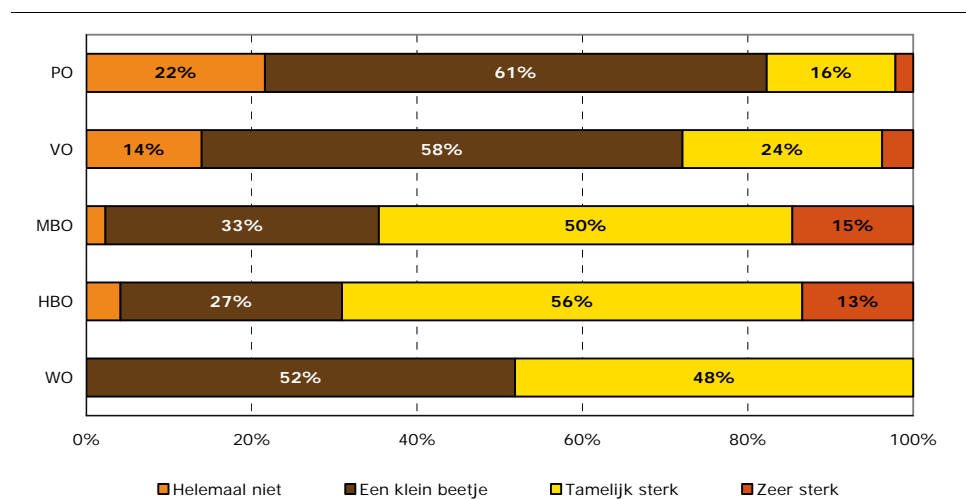
2.1.1 Aandacht voor ondernemerschap

Ondernemerschap in het schoolplan of de missie/visie

Iets meer
aandacht voor on-
dernemerschap in
missie of visie

Bijna een op de drie ondervraagde onderwijsinstellingen geeft aan in de missie of visie van de school tamelijk sterk of zeer sterk aandacht te besteden aan ondernemerschap of ondernemend gedrag. In 2007 was dit nog 29%. De verschillen per sector zijn groot (zie Figuur 1). Net als tijdens de nulmeting is er een duidelijk onderscheid tussen het primair en voortgezet onderwijs enerzijds en het MBO, HBO en WO anderzijds.

Figuur 1 Aandacht voor ondernemerschap of ondernemend gedrag binnen het (school)plan of de missie/visie in 2010*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

In PO heeft ondernemerschap of ondernemend gedrag het minst vaak een plek gekregen in missie of visie...

...doordat zij dit als 'containerbegrip' beschouwen

Ondernemend onderwijs in het VO lijkt van de grond te komen

In het MBO, het HBO of het WO staat in meer of mindere mate iets over ondernemerschap in de missie/visie

Scholen in PO en VO willen binnen 3 jaar niet toonaangevend zijn; de andere sectoren juist wel

In het primair onderwijs heeft ondernemerschap of ondernemend gedrag het minst vaak een plek weten te krijgen in de missie of visie van de school. Bijna een kwart van de scholen geeft aan helemaal niets over ondernemerschap te hebben opgenomen in de missie of visie. Het merendeel (61%) besteedt een klein beetje aandacht aan dit aspect. Dit aandeel is ten opzichte van de nulmeting toegenomen. Destijds waren er meer scholen in het primair onderwijs die zeiden tamelijk sterk aandacht te besteden in de missie of visie. Tijdens de telefonische diepte-interviews met enkele scholen (zie bijlage III) bleek dat in het primair onderwijs termen als ondernemerschap of ondernemend gedrag niet als dusdanig zijn opgenomen in de missie of visie. Voor respondenten in het primair onderwijs zijn ondernemerschap of ondernemend gedrag een 'containerbegrip'. Aspecten van ondernemerschap of ondernemend gedrag blijken vaak wel benoemd in de missie of visie, maar dan in termen van zelfstandigheid, talent ontwikkelen en bedrijfsbezoeken. Als er in de missie of visie van de basisschool echt geen aandacht is besteed aan ondernemerschap, dan is dit vaak geen bewuste keuze. Vaak is de missie of visie van een oudere datum. Bij het ontwikkelen van een nieuw schoolplan zal er zeker aandacht aan ondernemendheid worden besteed. Ook kregen we enkele keren de reactie dat men er 'gewoon' nog niet aan toegekomen is om dit aspect te verwerken in de missie of visie. Het bovenstaande duidt erop dat er meer aandacht is voor ondernemerschap of ondernemend gedrag in het primair onderwijs dan in Figuur 1 tot uitdrukking komt.

In het voortgezet onderwijs is een belangrijke verschuiving waar te nemen. Bij de nulmeting gaf nog een kwart van de scholen aan niets te hebben opgenomen in de missie of visie over ondernemerschap of ondernemend gedrag. Inmiddels is dit aandeel flink gedaald naar 14%. Veel meer scholen in het voortgezet onderwijs geven aan een klein beetje of tamelijk sterk aandacht te besteden aan ondernemerschap in de missie of visie. Dit is een indicatie dat het ondernemend onderwijs in het voortgezet onderwijs op gang begint te komen.

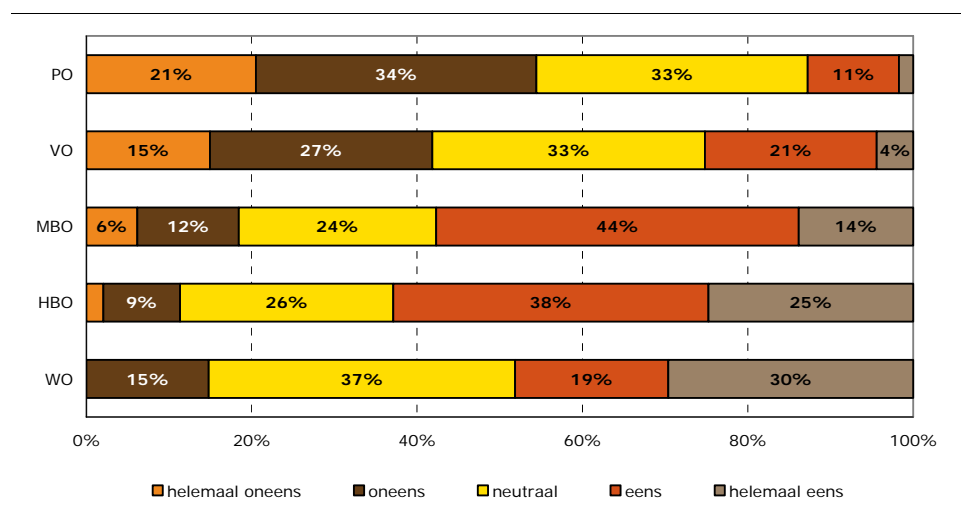
In het MBO en het HBO geven bijna alle responderende onderwijsinstellingen aan dat ondernemerschap of ondernemend gedrag op de een of andere manier een plek heeft gekregen in de missie of visie. Dit varieert van een klein beetje tot zeer sterk, waarvan de grootste groep dit bestempelt met tamelijk sterk. In het WO wordt door de responderende instellingen ofwel een klein beetje ofwel tamelijk sterk aandacht besteed aan ondernemerschap in de missie of visie. De steekproefaantallen in de nulmeting zijn voor deze sectoren te klein om betrouwbare uitspraken te doen over de ontwikkeling sindsdien.

Toonaangevendheid binnen nu en drie jaar

Aan de onderwijsinstellingen is de stelling voorgelegd in hoeverre zij denken binnen nu en drie jaar toonaangevend te zijn binnen hun regio op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Het resultaat staat in Figuur 2. In het primair onderwijs denkt slechts 13% binnen drie jaar toonaangevend te zijn op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Ruim de helft van de scholen denkt dat dit niet het geval zal zijn. In het voortgezet onderwijs reageert een kwart van de scholen bevestigend op de stelling over toonaangevendheid binnen de regio. Ook hier geldt dat de

grootste groep scholen (42%) denkt dat zij binnen nu en drie jaar niet toonaangevend zullen zijn. In het MBO, het HBO en het WO is dit beeld anders. Een ruime meerderheid van de onderwijsinstellingen is het (helemaal) eens met de stelling dat zij op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag binnen nu en drie jaar toonaangevend willen zijn. Het sterkst is dit in het HBO waar 63% dit wil bereiken.

Figuur 2 Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is onze school/onderwijsinstelling binnen nu en drie jaar toonaangevend binnen de regio*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

2.1.2 Verankering van ondernemerschap

Verankering in het curriculum

In alle sectoren is verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum in beweging gekomen

Van de ondervraagde onderwijsinstellingen geeft 22% tijdens deze eenmeting aan dat er sprake is van verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum. Bij de nulmeting was dit 18%. Net als bij de aandacht voor ondernemerschapsonderwijs in de missie of visie, zijn ook bij de verankering in het curriculum grote verschillen waar te nemen per sector. Echter, voor alle sectoren geldt dat een verschuiving is waar te nemen. Zoals Tabel 1 laat zien, is het aandeel scholen dat ondernemerschapsonderwijs helemaal niet heeft verankerd flink afgenomen, maar is het aandeel instellingen met een klein beetje verankering toegenomen. Dit betekent dat sinds de nulmeting uit 2007 de verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het onderwijs in beweging is gekomen.

Tabel 1 Verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum/onderwijsprogramma in 2007 en 2010*

	PO		VO		MBO		HBO		WO	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Helemaal niet	50%	35%	38%	20%	23%	8%	20%	6%	17%	4%
Een klein beetje	38%	54%	41%	61%	27%	45%	33%	41%	83%	66%
Tamelijk sterk	11%	10%	15%	17%	39%	39%	40%	46%	0%	26%
Zeer sterk	1%	1%	6%	2%	11%	8%	7%	7%	0%	4%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* 2007 - PO: n=607; VO: n=135; MBO: n=66; HBO: n=37; WO: n=6.

2010 - PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

De verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het primair en voortgezet onderwijs blijft duidelijk achter bij het MBO, HBO en WO. De scholen in het primair onderwijs die ondernemerschap verankerd hebben, sturen in het onderwijsprogramma vooral op zelfstandigheid en initiatief bij de leerlingen. In het voortgezet onderwijs is ondernemerschap geen apart vak, maar is er sprake van inbedding in andere vakken. Uit de tussenevaluatie van 28 projecten binnen de subsidieregeling 'Ondernemerschap en Onderwijs' is gebleken dat het uitermate moeilijk is in het WO, maar toch ook in het HBO, om ondernemerschap vast onderdeel te maken van het verplichte curriculum. Als universiteiten de ambitie hebben om onderwijs te ontwikkelen voor het 1^e en 2^e jaar, dan stuiten ze vaak op interne weerstanden die worden gegeven door de sterke autonomie van vakgroepen en afdelingen en de specifieke financieringsstructuur. Vaak is het alleen mogelijk om ondernemerschap vast te leggen in de minorvakken. De activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemendheid vinden vooral plaats via extracurriculaire activiteiten.¹

Voor alle sectoren geldt dat de verankering van ondernemerschap in het curriculum minder sterk is dan de aandacht voor dit thema in de missie of visie. Vooral in het MBO, HBO en WO speelt de opleidingsrichting een rol.

"Meneer, slechts één op de 500 leerlingen in mijn domein zal later zelfstandig ondernemer worden. Het heeft dus geen zin om hier aandacht aan te besteden."

Bij sommige opleidingsrichtingen leent het vakgebied waar leerlingen toe worden opgeleid niet tot ondernemerschap. Dit terwijl binnen andere richtingen wel aandacht voor ondernemerschap is. In de missie of visie van de school is dan aandacht besteed aan het ondernemerschap, maar voor de specifieke richting maakt ondernemerschap geen deel uit van het onderwijsprogramma.

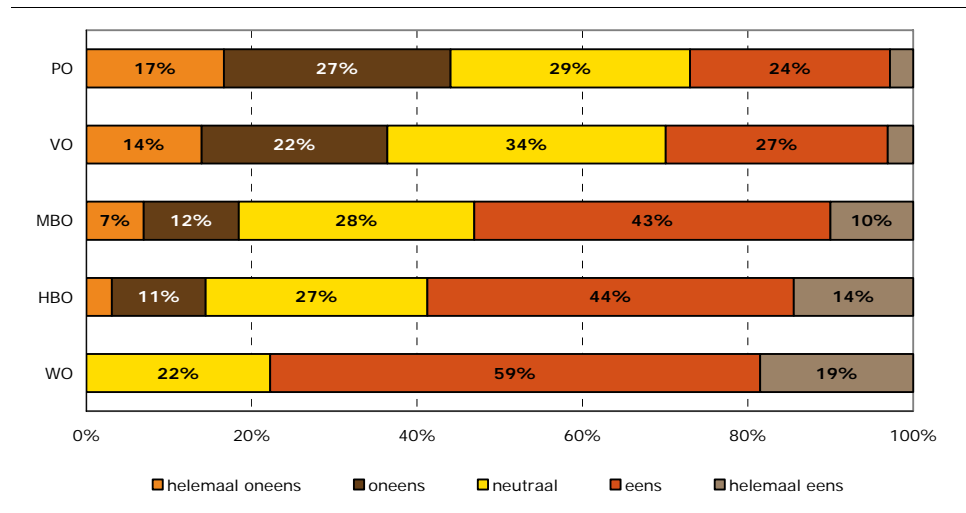
¹ Gibcus, P. en J.P.J. de Jong (2010), *Tussentijdse evaluatie 28 projecten 'Ondernemerschap en Onderwijs'*, EIM, Zoetermeer in opdracht van SenterNovem, Den Haag.

Verankering bij het bestuur

Bij hoger opleidingsniveau sterkere betrokkenheid bestuur bij stimulatie van ondernemerschap

De onderwijsinstellingen hebben de volgende stelling voorgelegd gekregen: 'Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is het (college van) bestuur sterk betrokken bij de stimulatie. Uit Figuur 3 valt af te lezen dat bij het stijgen van het opleidingsniveau relatief meer onderwijsinstellingen het (helemaal) eens zijn met deze stelling. In het WO is zelfs niemand het oneens met deze stelling.

Figuur 3 Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is het (college van) bestuur sterk betrokken bij de stimulatie*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

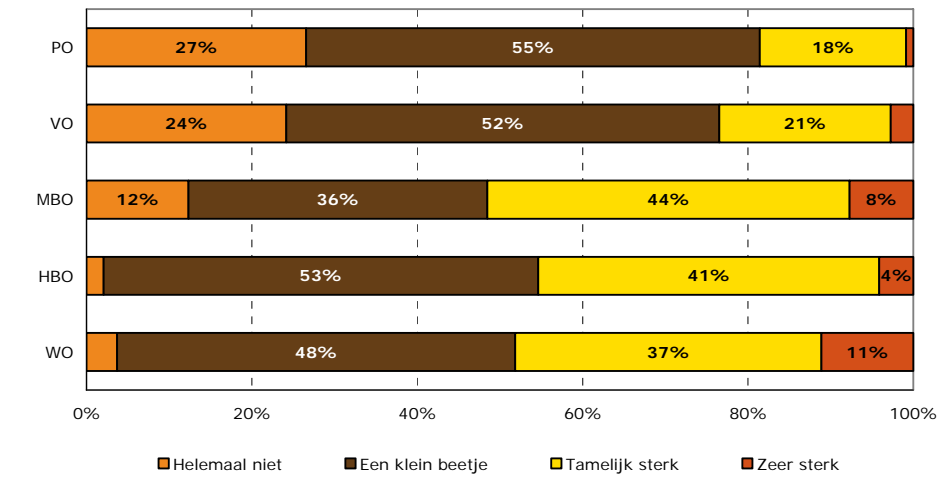
Verankering in het competentieprofiel

In MBO, HBO en WO is ondernemerschap belangrijker voor het gewenste competentieprofiel van docenten dan in PO en VO

In het MBO, HBO en WO speelt ondernemerschap of ondernemend gedrag een belangrijkere rol in het gewenste competentieprofiel van docenten dan in het primair en voortgezet onderwijs (zie Figuur 4). Belangrijkste reden om ondernemerschap of ondernemend gedrag op te nemen in het gewenste competentieprofiel van docenten is dat de onderwijsinstellingen graag willen dat docenten een bredere horizon hebben dan alleen de lesgevende taken. Enkele scholen voeren zelfs assessments uit als onderdeel van de sollicitatieprocedure. Bij de docentenopleidingen is vaak in de laatste twee jaar van de opleiding ruimte voor ondernemerschap. In het hoger onderwijs putten de opleidingen vaak uit personeel dat uit het bedrijfsleven afkomstig is.

***"Bij sollicitaties is ondernemerschap geen vereiste, maar wel een pre."
"Aanstaande docenten moeten affiniteit hebben met het bedrijfsleven, zodanig dat ze in staat zijn om te acquireren."***

Figuur 4 Ondernemerschap of ondernemend gedrag is onderdeel van het gewenste competentieprofiel van docenten in 2010

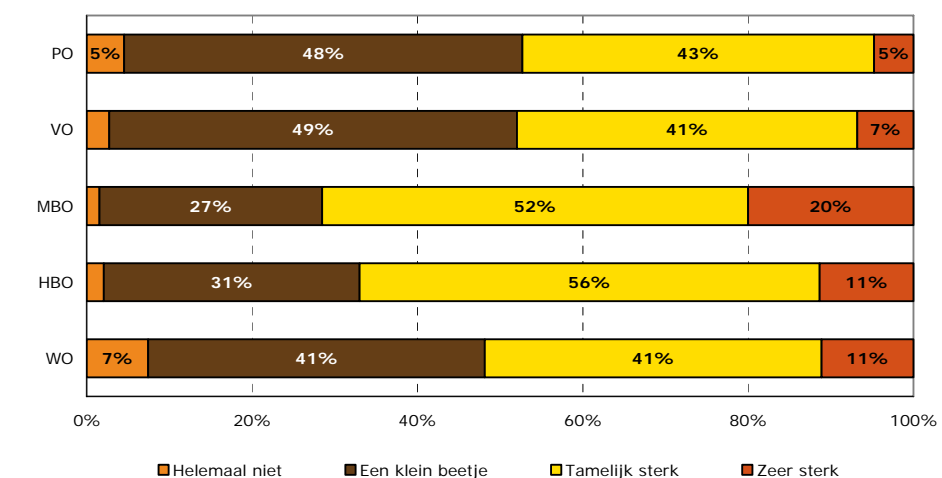
* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.
Bron: EIM, 2010.

In de nulmeting is alleen in het primair en voortgezet onderwijs gesproken over het gewenste competentieprofiel van docenten. In het primair onderwijs gaf in de nulmeting 27% van de ondervraagde scholen aan dat ondernemerschap of ondernemend gedrag tamelijk of zeer sterk onderdeel is van het gewenste competentieprofiel. In 2010 is dat nog 19%. Een groter aandeel basisscholen zegt nu dat dit slechts een klein beetje speelt. In het voortgezet onderwijs zijn nauwelijks veranderingen te bespeuren.

Mate waarin ondernemerschap is opgenomen in het competentieprofiel hangt samen met de mate waarin de respondent zich ondernemer voelt

De mate waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag is opgenomen in het competentieprofiel hangt sterk samen met in hoeverre de respondent (vaak directeur, rector of decaan) zichzelf een soort ondernemer voelt (Figuur 5).

Figuur 5 Mate waarin de respondent zich een soort 'ondernemer' voelt, 2010*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.
Bron: EIM, 2010.

Uit Figuur 5 blijkt dat respondenten in het primair, voortgezet en wetenschappelijk onderwijs zichzelf veel minder sterk een 'ondernemer' voelen dan in het MBO en het HBO.

"Ik ben overigens zelf niet een type ondernemer, dus misschien laat ik het daarom wel liggen."

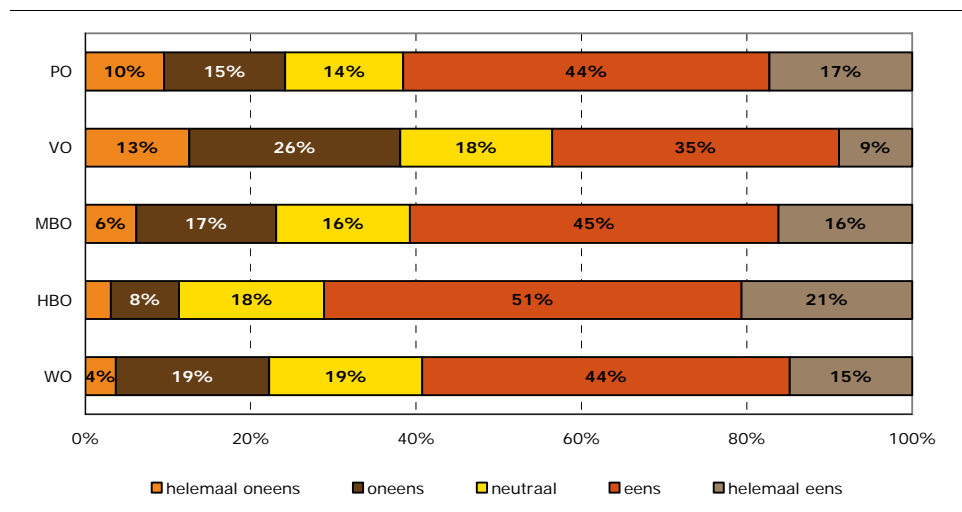
2.1.3 Invulling van het onderwijsprogramma

Aanspreekpunt

Meerderheid scholen heeft duidelijk aanspreekpunt voor ondernemerschap

Een meerderheid van de responderende onderwijsinstellingen is het (helemaal) eens met de stelling dat er binnen de onderwijsinstelling een duidelijk functionerend aanspreekpunt is op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag (zie Figuur 6). Alleen in het voortgezet onderwijs is minder vaak sprake van een duidelijk aanspreekpunt.

Figuur 6 Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is er binnen de school/onderwijsinstelling een duidelijk functionerend aanspreekpunt*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

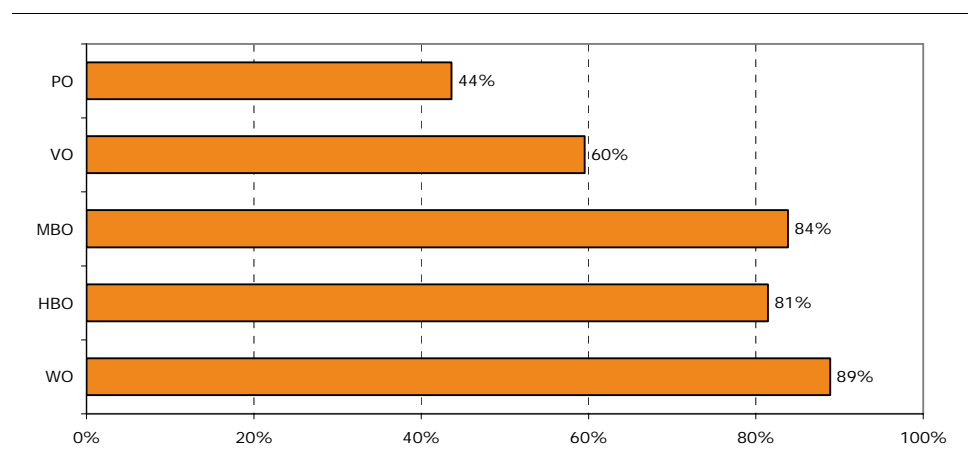
Specifieke activiteiten gericht op ondernemerschap

In MBO, HBO en WO heeft ruim 80% specifieke activiteiten gericht op ondernemerschap, in PO en VO is dit veel minder

Aan de respondenten is de vraag voorgelegd of hun onderwijsinstelling in 2009 specifieke activiteiten had gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het wetenschappelijk onderwijs antwoordde een ruime meerderheid van 89% bevestigend. Ook bij het MBO en het HBO was dit bij ruim 80% van de onderwijsinstellingen het geval. In het primair onderwijs was het percentage scholen met specifieke activiteiten, gericht op ondernemerschap, met 44% beduidend minder. Zie Figuur 7.

"Ik heb zelfs ruzie gekregen over de onderwijstijd. Er was 80 uur besteed aan ondernemerschapsactiviteiten, maar de onderwijsinspecteur constateerde dit als een tekort aan onderwijstijd. De wet- en regelgeving vind ik een belemmering."

Figuur 7 De onderwijsinstelling heeft in 2009 specifieke activiteiten gehad, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

De activiteiten die de onderwijsinstellingen hebben ontplooid, zijn zeer divers van aard. In het primair en voortgezet onderwijs gaat het vooral om activiteiten die praktijkgericht zijn. Enkele voorbeelden zijn het oprichten van een buitenschoolse opvang, het organiseren van een cultureel festival, een dag meedraaien bij de havendienst of het bijwonen van lezingen van ondernemers. Leerlingen kunnen proeven van het ondernemerschap, maar vooral ondernemendheid laten zien. In het MBO en hoger krijgen leerlingen en studenten naast praktijklessen vaak ook theorie. Ook zien we in deze sectoren naast het stimuleren van ondernemend gedrag vooral ook vaker het aspect ondernemerschap terugkomen. Zo krijgen leerlingen en studenten les in ondernemersvaardigheden of in het schrijven van een ondernemingsplan.

In HBO en WO is bij ruim de helft van de instellingen een Centre for Entrepreneurship aanwezig

Aan de onderwijsinstellingen in het MBO, HBO of WO die in 2009 specifieke activiteiten hadden rondom ondernemerschap of ondernemend gedrag, is gevraagd of er op de instelling ook een Centre for Entrepreneurship aanwezig is. Een Centre for Entrepreneurship is een samenwerkingsverband tussen universiteiten en hogescholen met het bedrijfsleven. In het HBO en WO geeft ruim de helft van de respondenten aan dat er aan hun onderwijsinstelling een Centre for Entrepreneurship verbonden is. In het MBO ligt dit met bijna een kwart een stuk lager (zie Tabel 2). In het HBO en het WO is de afgelopen jaren met subsidieregelingen gestuurd op Centres for Entrepreneurship, maar in het MBO niet. Dit verklaart een deel van het verschil.

Tabel 2 Aanwezigheid van een Centre for Entrepreneurship in 2010*

	Percentage
MBO	23%
HBO	54%
WO	56%

* MBO: n=109; HBO: n=79; WO: n=24.

Bron: EIM, 2010.

Samenwerking met andere (vak)disciplines

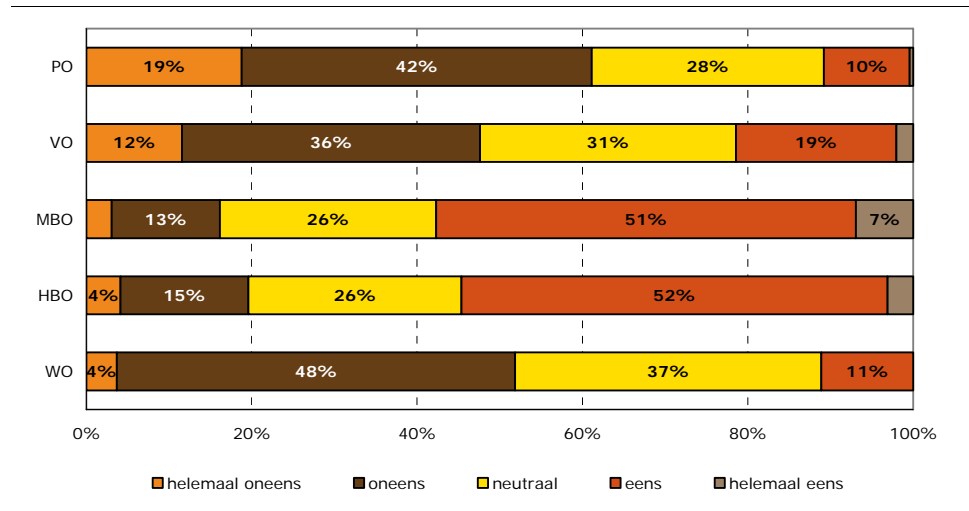
Aan de responderende onderwijsinstellingen is de stelling 'Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag komen activiteiten tot stand door samenwerking tussen verschillende (vak)disciplines' voorgelegd. Een ruime meerderheid van onderwijsinstellingen in het MBO (65%), het HBO (76%) en het WO (66%) zijn het (helemaal) eens met deze stelling. In het primair onderwijs is dat 41% en in het voortgezet onderwijs 46%. Naarmate het opleidingsniveau toeneemt, is een kleiner aandeel van de respondenten het (helemaal) oneens met bovengenoemde stelling.

Vraaggestuurdheid

MBO en HBO gaan het meest vraaggestuurd te werk bij ondernemerschaps- onderwijs

In het MBO en het HBO is de invulling van het onderwijsprogramma bij ruim de helft van de onderwijsinstellingen gestuurd door vragen uit de omgeving of uit het bedrijfsleven (zie Figuur 8). Dit is ook logisch omdat deze sectoren beroepsgericht zijn. Bij de overige sectoren speelt deze vraaggestuurdheid bij de invulling van het onderwijsprogramma nauwelijks een rol.

Figuur 8 Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag wordt de invulling van de onderwijsprogramma's altijd gestuurd door vragen uit de omgeving/het bedrijfsleven*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Budget voor ondernemerschapsactiviteiten

Meerderheid weet bestede bedrag aan activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag niet

Van de onderwijsinstellingen die in 2009 activiteiten hebben ontplooid op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag, weet bijna driekwart van de respondenten niet welk bedrag hieraan is besteed. Vooral in het MBO is het bestede bedrag niet bekend. Mogelijk komt dit doordat MBO's vaak een complexe structuur kennen met meerdere domeinen (ook wel: sectoren, clusters of academies) of locaties, terwijl de budgetten centraal geregeld zijn.

Tabel 3 In 2009 aan activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag besteed bedrag*

	Weet het bedrag niet	Bedrag (in euro's)**		
		Mediaan***	Minimum	Maximum
PO	65%	1.000	0	160.000
VO	76%	15.760	0	500.000
MBO	84%	35.000	250	500.000
HBO	68%	200.000	2.000	7.500.000
WO	79%	400.000	40.000	900.000
Totaal	73%	8.000	0	7.500.000

* PO: n=202; VO: n=MBO: n=109; HBO: n=79; WO: n=24.

** PO: n=70; VO: n=42; MBO: n=17; HBO: n=; WO: n=24.

*** De mediaan is het middelste getal als de getallen op volgorde van klein naar groot worden gezet. Het voordeel van de mediaan is dat deze minder gevoelig is voor uitschieters dan het gemiddelde.

Bron: EIM, 2010.

Bij hoger opleidingsniveau meer budget voor activiteiten rondom ondernemerschap

Zoals Tabel 3 laat zien, zijn er in het primair en voortgezet onderwijs scholen die ondernemerschapsactiviteiten hebben georganiseerd zonder daaraan geld te spenderen. Naarmate het opleidingsniveau toeneemt, is het aan activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag bestede bedrag hoger. De mediaan is 1.000 euro in het primair onderwijs en loopt op naar 400.000 euro in het WO.

Ook als gevraagd wordt naar het percentage van het totale onderwijsbudget dat in 2009 is besteed aan activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag, dan geeft driekwart van de respondenten aan dit niet te weten. Wederom geldt dat naarmate het opleidingsniveau stijgt, het aandeel van het budget aan ondernemerschapsactiviteiten in het totale onderwijsbudget toeneemt. In het primair onderwijs is de mediaan 1% en in het hoger onderwijs 5%.

Alternatieve middelen voor financiering

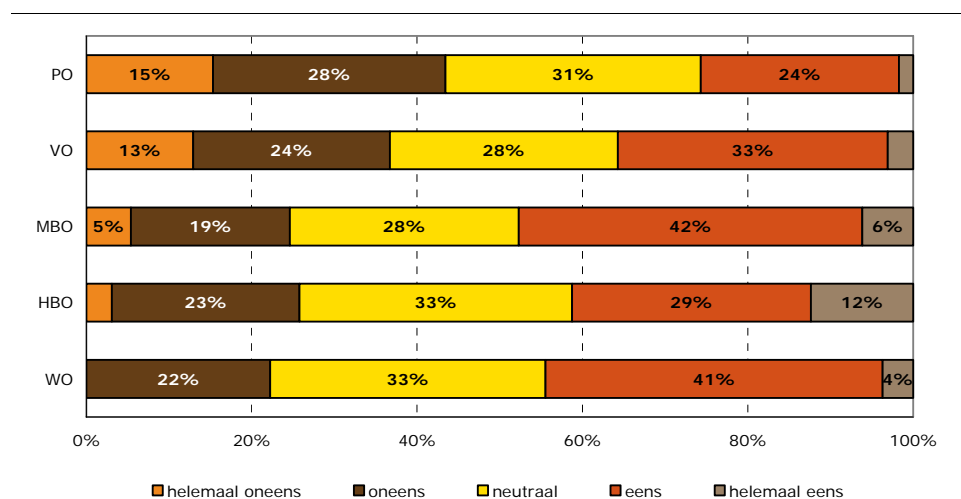
Vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap krijgen onderwijsinstellingen een budget toegewezen.¹ Dit heet ook wel de eerste geldstroom. Het is aan de onderwijsinstelling zelf om dit bedrag te verdelen. Ondernemerschap of ondernemend gedrag maakt, zoals hierboven al aan de orde kwam, een klein deel uit van dit budget.

"Het geld ligt op straat, maar men moet wel bukken om het op te rapen. Angst dat ondernemen en onderwijs niet samengaan is onzin."

¹ Voor de wijze van toekenning van deze budgetten zie www.minocw.nl.

In het MBO, HBO en WO bevestigt ruim 40% van de responderende onderwijsinstellingen dat ze alternatieve middelen weten te vinden om ondernemersactiviteiten te financieren. Deze sectoren werken het meest vraaggestuurd en kunnen daardoor vaak een financiële bijdrage tegemoet zien. In het primair onderwijs en het voortgezet onderwijs beschikken scholen minder vaak over alternatieve middelen (Figuur 9).

Figuur 9 Stelling: Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag weten we alternatieve middelen te vinden om activiteiten op het gebied van ondernemerschap te financieren*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Vooraf de universiteiten zijn bezig om geld binnen te halen middels de zogenaamde derde geldstroom. De derde geldstroom is het geld dat bij de universiteit binnenkomt voor contractonderwijs en -onderzoek. Bedrijven of instellingen kunnen bepaalde kennis of kunde inkopen bij de universiteit. Uit deze derde geldstroom kan de universiteit middelen putten voor bijvoorbeeld ondernemerschapsonderwijs.

2.2 Toetsing en examinering

2.2.1 Toetsen van competenties

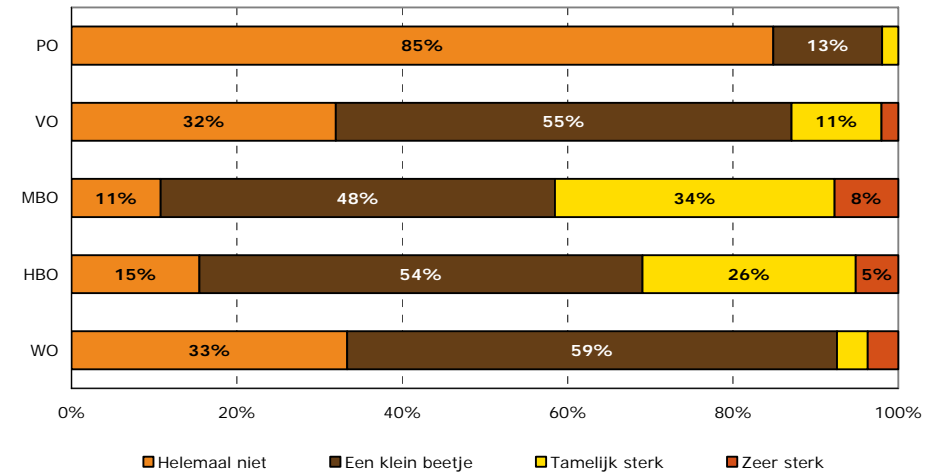
Toetsing tijdens de schoolloopbaan

Behalve in het MBO en het HBO is er nauwelijks toetsing van competenties tijdens de schoolloopbaan

Toetsing van competenties, talenten en prestaties rond ondernemerschap of ondernemend gedrag vindt in het primair onderwijs niet plaats (zie Figuur 10). Ten opzichte van de nulmeting is dit opgelopen van 76% naar 85%. Bij de overige sectoren vindt een dergelijke toetsing vooral een klein beetje plaats. Bij de praktijkgerichte opleidingen in het MBO en het HBO vindt toetsing tijdens de schoolloopbaan sterker plaats: bij 42% van de responderende MBO's en bij 31% van de responderende HBO's is dit tamelijk of zeer sterk. Bij nog eens de helft is dit een klein beetje.

“Ondernemerschap maakt geen onderdeel uit van het wettelijk kader en dus wordt er bij de toetsing niet op gelet. De onderwijsinspectie laat dit niet toe.”

Figuur 10 Toetsing van competenties/talenten/prestaties rond ondernemerschap of ondernemend gedrag tijdens de schoolloopbaan in 2010*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Toetsing bij afronding van de schoolloopbaan

Bij afronding van de schoolloopbaan vindt het meenemen van competenties, talenten en prestaties bij leerlingen of studenten in de eindtoets nog minder vaak plaats dan tijdens de schoolloopbaan. Een groter deel van de onderwijsinstellingen zegt dat dit namelijk helemaal niet of een klein beetje gebeurt.

2.2.2 Examinering

Aan de onderwijsinstellingen in het MBO, HBO en WO zijn vragen voorgelegd over de examinering bij ondernemerschapsonderwijs. In het MBO is gekeken naar het gebruik van EVC's (Erkenning van Verworven Competenties) en in het HBO en WO naar het aantal studiepunten, maar ook naar het afstuderen op een businessplan of eigen onderneming.

Gebruik van EVC's in het MBO

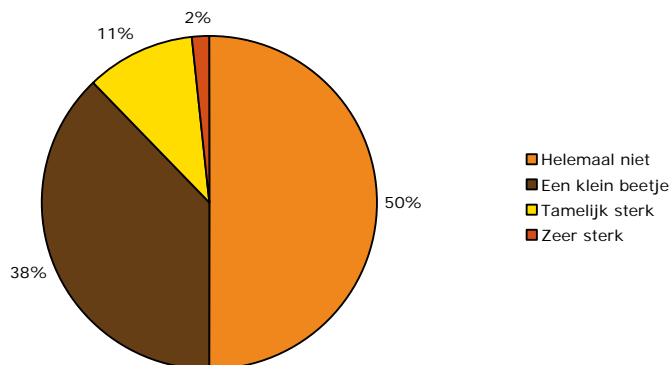
Een EVC-procedure geeft een beeld van de talenten, kennis en vaardigheden (competenties) van iemand. Deze kan hij verworven hebben op school, op het werk, thuis of door het beoefenen van hobby's. Het resultaat van een EVC-procedure wordt altijd beschreven in een EVC-rapportage, tegenwoordig beter bekend als ervaringscertificaat. Daaruit blijkt over welke competenties de deelnemer beschikt ten opzichte van een bepaalde standaard. Via een EVC kunnen mensen hun positie op de arbeidsmarkt versterken. Een EVC geeft individuen inzicht in hun competenties en in de manier waarop ze die kunnen gebruiken om inzetbaar te blijven of te worden. Voor bedrijven en instellingen is een EVC een goed middel om individuele leertrajecten te

Helpt MBO's maakt in enige of sterke mate gebruik van ondernemersrelevante EVC's

initiëren, ondersteunen en benutten om zo de doelen van de organisatie te realiseren.¹

In Figuur 11 staat het gebruik weergegeven van ondernemersrelevante EVC's van de MBO's die hebben meegewerkt aan de enquête. De helft van de MBO's heeft helemaal geen gebruik gemaakt van de ondernemersrelevante EVC's. Toch zegt 13% tamelijk of zeer sterk ondernemersrelevante EVC's in te zetten voor competenties op het gebied van ondernemerschap.

Figuur 11 Gebruik van 'ondernemersrelevante EVC's' in het onderwijstraject van leerlingen in 2010*

* MBO: n=130.

Bron: EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

ECTS-punten besteed aan ondernemerschap in het HBO en WO
Voor de hogescholen en universiteiten is in kaart gebracht welk percentage van de studenten in 2009 meer dan 28 ECTS-punten (20 'oude' studiepunten) heeft besteed aan ondernemerschap. Bij de hogescholen kan 42% geen schatting geven van dit percentage en bij de universiteiten 59% (Tabel 4).

¹ Bron: www.kenniscentrumevc.nl.

Tabel 4 Percentage studenten dat in 2009 meer dan 28 ECTS-punten heeft besteed aan ondernemerschap*

<i>Sector</i>	<i>Weet niet</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Mediaan**</i>
HBO	42%	18,3%	3,0%
WO	59%	5,0%	0,0%

* HBO: n=97; WO: n=27.

** De mediaan is het middelste getal als de getallen op volgorde van klein naar groot worden gezet. Het voordeel van de mediaan is dat deze minder gevoelig is voor uitschieters dan het gemiddelde.

Bron: EIM, 2010.

HBO relatief meer studenten met veel ECTS-punten besteed aan ondernemerschap dan in WO

Als toch een percentage wordt gegeven, dan heeft in het HBO doorgaans een relatief grotere groep studenten meer dan 28 ECTS-punten besteed aan ondernemerschap dan in het WO. Vanwege de kleine steekproefaantallen moeten deze resultaten met voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

Een meerderheid van de universiteiten (59%) kan wel aangeven dat het percentage studenten dat meer dan 28 ECTS-punten aan ondernemerschap heeft besteed, de afgelopen vijf jaar is toegenomen. Bij de hogescholen is dit bijna de helft. Overigens zegt geen enkele hogeschool of universiteit dat dit percentage is afgenomen.

Afstuderen op een businessplan of eigen onderneming

Afstuderen op een businessplan gebeurt in het MBO het vaakst en in het WO het minst vaak (zie Tabel 5).

Tabel 5 Percentage studenten dat in 2009 is afgestudeerd op het maken van een businessplan*

<i>Sector</i>	<i>Weet niet</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Mediaan**</i>
MBO	44%	15,9%	5,0%
HBO	36%	10,6%	0,5%
WO	37%	2,3%	0%

* MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

** De mediaan is het middelste getal als de getallen op volgorde van klein naar groot worden gezet. Het voordeel van de mediaan is dat deze minder gevoelig is voor uitschieters dan het gemiddelde.

Bron: EIM, 2010.

Als het gaat om het afstuderen op een eigen onderneming dan is dit een veel kleiner percentage dan dat afstudeert op het maken van een businessplan. In het MBO is dat gemiddeld 4%, in het HBO 5% en in het WO slechts 0,6%.

Moeilijk om in te schatten hoeveel studenten binnen 5 jaar na afronding van de opleiding een eigen bedrijf hebben

Binnen vijf jaar na afronding opleiding een eigen onderneming
 Aan de onderwijsinstellingen in het MBO, HBO en WO is gevraagd hoeveel procent van de studenten binnen vijf jaar een eigen onderneming zal hebben. In de praktijk blijkt dit voor de respondenten lastig te beantwoorden. Vooral in het MBO is dat lastig. Daar geeft 85% van de ondervraagde onderwijsinstellingen aan dit niet te weten. In het HBO is dat 60% en in het WO 70%. Het aantal onderwijsinstellingen per sector dat wel kan aangeven welk percentage studenten binnen vijf jaar een eigen onderneming heeft gestart, is dusdanig klein dat er geen betrouwbare resultaten kunnen worden gepresenteerd.

2.3 Evaluatie

Betrokken partijen bij evaluaties

Als het gaat om evaluatie van activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag, dan geeft een deel van de respondenten aan dat er geen evaluatie is (zie Tabel 6). Het ontbreken van activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is de reden die daarbij wordt genoemd. In het primair onderwijs ontbreekt een evaluatie bij ruim een kwart van de scholen.

Tabel 6 Betrokken partijen bij evaluaties van activiteiten op het gebied van ondernemerschap en/of ondernemend gedrag in 2010* (meerdere antwoorden mogelijk)

	PO	VO	MBO	HBO	WO
Geen evaluatie	27%	15%	5%	8%	11%
Docenten	69%	82%	91%	92%	85%
Leerlingen	30%	59%	73%	63%	44%
Ouders	26%	26%	7%	4%	0%
Bedrijfsleven	15%	53%	83%	68%	67%
Kamer van Koophandel	1%	5%	25%	25%	7%
Gemeenten	8%	14%	22%	19%	19%
Provincies	1%	1%	6%	13%	7%
Overheid	3%	4%	11%	21%	19%
Anders	4%	7%	13%	20%	11%

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Docenten worden het vaakst betrokken bij evaluaties rond ondernemerschap of ondernemend gedrag

Docenten blijken het vaakst bij de evaluatie van ondernemerschap of ondernemend gedrag betrokken te zijn. In het primair en voortgezet onderwijs zijn vervolgens leerlingen het meest betrokken bij de evaluaties. In het MBO, HBO en WO zijn leerlingen ook een belangrijke partij voor de evaluatie op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag, maar de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij de evaluatie is daar nog groter. In het primair en voortgezet onderwijs zijn ook ouders belangrijk bij de evaluatie, terwijl ouders in het MBO, HBO en WO niet of nauwelijks zijn genoemd. De

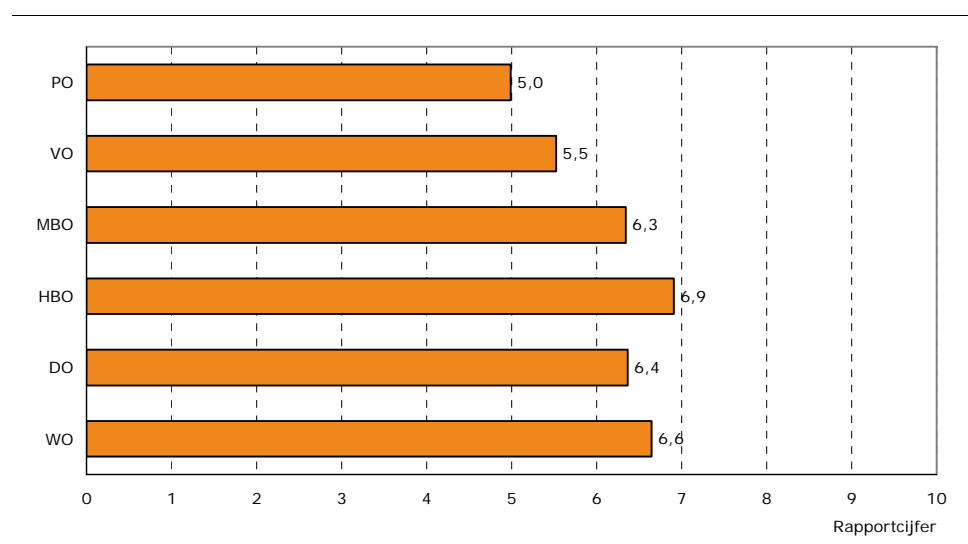
Kamer van Koophandel is belangrijk voor de evaluatie bij het MBO en het HBO. De overheid speelt nauwelijks een rol bij de evaluaties van het primair en voortgezet onderwijs, maar is zeker een aanwezige partij in de andere sectoren.

Rapportcijfer

Ondernemerschaps-
activiteiten krijgen
lage rapportcijfers
op scholen

Het gemiddelde rapportcijfer dat de onderwijsinstellingen geven voor activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag is aan te merken als laag. In Figuur 12 is te zien dat scholen in het primair onderwijs met een 5,0 het laagste rapportcijfer geven aan ondernemerschapsactiviteiten. Overigens vulde 46% weet niet/wil niet zeggen in bij de vraag over het rapportcijfer. In het voortgezet onderwijs is het cijfer van 5,5 net voldoende. De hoogste score aan ondernemerschapsactiviteiten geven onderwijsinstellingen in het HBO. Hun rapportcijfer is gemiddeld een 6,9. Waarom de rapportcijfers zo laag zijn, is ons niet duidelijk.

Figuur 12 Gemiddeld rapportcijfer voor activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag in 2010*

* PO: n=251; VO: n=183; MBO: n=108; HBO: n=66; DO: n=11; WO: n=17.

Bron: EIM, 2010.

2.4 Conclusies

- Op het gebied van verankering van ondernemerschap in het onderwijs zijn kleine verschuivingen waar te nemen. Zo is er in de missie of visie van de onderwijsinstellingen iets meer aandacht voor ondernemerschap of ondernemend gedrag. Daarnaast zien we dat verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum in beweging is gekomen. Steeds minder onderwijsinstellingen zeggen dit aspect helemaal niet in het curriculum te hebben opgenomen en steeds meer zeggen dat dit een klein beetje het geval is. De verschillen tussen de sectoren zijn groot. Daarbij is een tweedeling aan te brengen tussen het primair en voortgezet onderwijs enerzijds en het MBO, HBO en WO anderzijds.

- In het primair en voortgezet onderwijs blijft de verankering achter bij de andere sectoren. Ook geeft een meerderheid van de scholen in het primair en voortgezet onderwijs aan binnen nu en drie jaar niet toonaangevend te willen zijn op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het MBO, het HBO en het WO zeggen bijna alle instellingen wel dit te willen bereiken. Hierbij hebben we gemerkt dat in het primair onderwijs meespeelt dat begrippen als ondernemerschap of ondernemend gedrag een 'containerbegrip' zijn. Basisscholen kunnen zich hiermee niet identificeren. Hoe hoger het opleidingsniveau des te sterker het bestuur betrokken is bij de stimulatie van ondernemerschap. In het MBO, HBO en WO is ondernemerschap of ondernemend gedrag belangrijker voor het gewenste competentieprofiel van docenten dan in het primair en voortgezet onderwijs.
- De meerderheid van de scholen heeft een duidelijk functionerend aanspreekpunt voor ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het MBO, HBO en WO heeft ruim 80% van de instellingen specifieke activiteiten georganiseerd, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het primair en voortgezet onderwijs is dit veel minder. Een ruime meerderheid weet het aan dergelijke activiteiten bestede bedrag niet te noemen. Voor de instellingen die wel een bedrag konden noemen, geldt dat er bij een hoger opleidingsniveau meer budget is voor activiteiten rondom ondernemerschap of ondernemend gedrag.
- Behalve in het MBO en het HBO is er nauwelijks toetsing van competenties, talenten en prestaties tijdens de schoolloopbaan. Bij afronding van de opleiding is dit nog veel minder. De helft van de responderende HBO's maakt in enige of sterke mate gebruik van ondernemersrelevante EVC's. In het HBO zijn relatief meer studenten die veel ECTS-punten besteden aan ondernemerschap dan in het WO. Het is moeilijk voor de onderwijsinstellingen in het MBO, het HBO en het WO aan te geven hoeveel studenten binnen vijf jaar na afronding van de opleiding een eigen bedrijf hebben.
- Als het gaat om evaluaties op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag, dan worden docenten hierbij het vaakst betrokken. Ondernemerschapsactiviteiten krijgen van de onderwijsinstellingen lage rapportcijfers. De laagste score van 5,0 wordt gegeven door het primair onderwijs. De hoogste score van 6,9 is afkomstig van het HBO.

3 Betrokkenheid

In dit hoofdstuk komt de betrokkenheid van verschillende partijen aan bod en de wijze waarop zij betrokken zijn geweest bij het thema onderwijs en ondernemerschap. Het gaat hier om de betrokkenheid van docenten (paragraaf 3.1), leerlingen (paragraaf 3.2), bedrijfsleven (paragraaf 3.3) en ouders (paragraaf 3.4). In dit hoofdstuk zal, waar mogelijk, onderscheid worden gemaakt tussen de verschillende onderwijssectoren. In de nulmeting (van 2007) zijn alleen gegevens vastgelegd over de betrokkenheid van het bedrijfsleven. Indien gegevens beschikbaar zijn van de nulmeting, dan wordt dit expliciet vermeld.

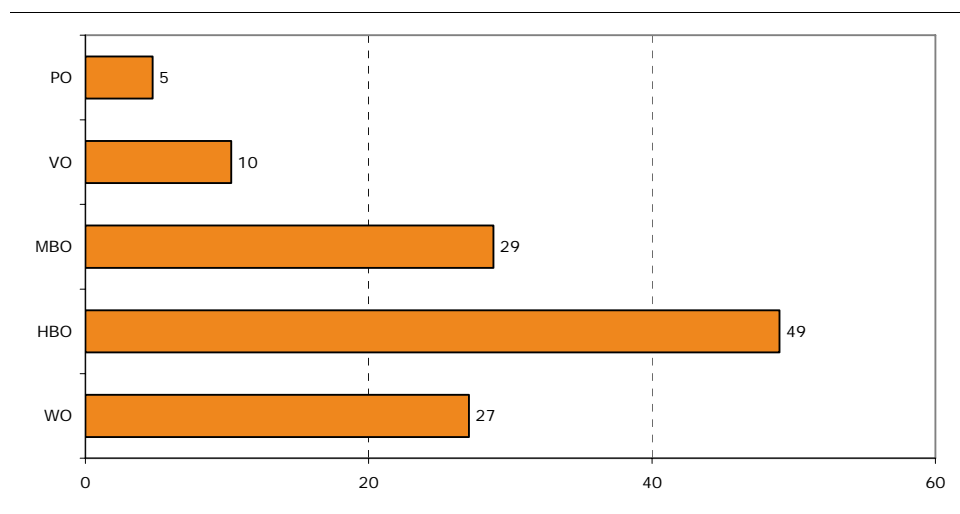
3.1 Betrokkenheid van docenten

Aantal betrokken docenten

Veel HBO-docenten
betrokken

De eerste betrokken 'partij' die behandeld wordt in dit hoofdstuk is de docent zelf. Aan de onderwijsinstellingen is gevraagd hoeveel docenten betrokken waren (in 2009) bij activiteiten rond ondernemerschap of ondernemend gedrag. Figuur 13 geeft per sector aan hoeveel docenten er gemiddeld betrokken waren. Er is een stijgende lijn te zien in het aantal betrokken docenten naarmate het niveau van de onderwijsinstelling stijgt, maar deze stijging eindigt met het HBO. Het HBO springt er met een gemiddelde van 49 uit. Het gemiddeld aantal betrokken docenten is in het WO lager en scoort vergelijkbaar met het MBO. Het WO heeft problemen met het inpassen van ondernemerschap in het curriculum (zie ook hoofdstuk 2). Uit de tussenevaluatie 'Ondernemerschap en Onderwijs' blijkt dat er bij ondernemerschapsactiviteiten een 'harde kern' van vijf tot twintig docenten is betrokken. Daarnaast is er een kring van docenten die slechts een beperkte bijdrage leveren.

Figuur 13 Gemiddeld aantal betrokken docenten (in 2009) bij activiteiten rond ondernemerschap of ondernemend gedrag

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

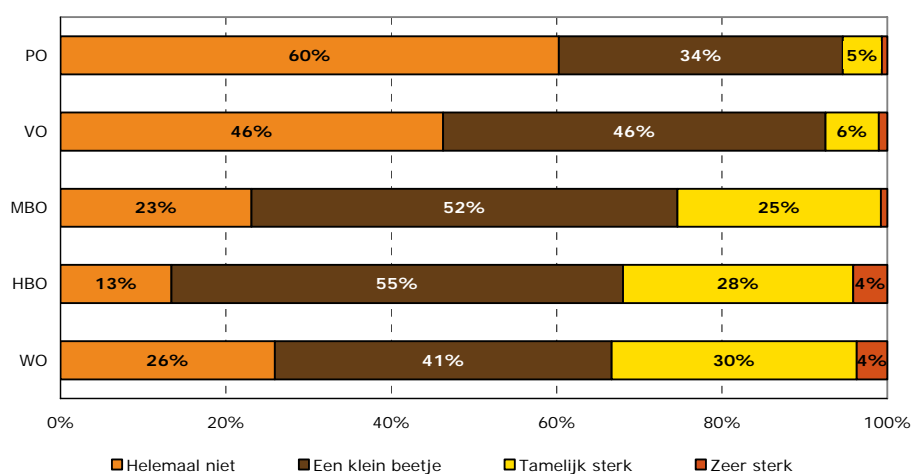
Overigens willen we opmerken dat de gepresenteerde aantallen in Figuur 13 een eerste indicatie geven van de omvang (in absolute aantallen) van betrokken docenten. De daadwerkelijke aantallen zijn uiteraard zeer divers en de omvang van de onderwijsinstelling vormt een belangrijke bovengrens van het (maximaal) aantal betrokken docenten. Er kunnen tenslotte niet meer docenten betrokken zijn dan er werkzaam zijn bij de desbetreffende onderwijsinstelling.

Ondernemerschap in functionerings- en beoordelingsgesprekken

Naast de betrokkenheid van docenten bij het thema ondernemerschap kan ondernemerschap ook een belangrijke competentie zijn van de docent zelf. Aan de onderwijsinstellingen is daarom gevraagd in welke mate ondernemerschap of ondernemend gedrag een vast onderdeel uitmaakt van functionerings- en beoordelingsgesprekken. Figuur 14 geeft hier een overzicht van. In het PO en het VO komen de meeste onderwijsinstellingen voor waar ondernemerschap of ondernemend gedrag helemaal niet tot uiting komt in de functionerings- en beoordelingsgesprekken. Het HBO en WO scoren met name hoog in de categorieën 'tamelijk sterk' en 'zeer sterk'. In het HBO is de groep van onderwijsinstellingen waar ondernemerschap helemaal niet tot uiting komt in de functionerings- en beoordelingsgesprekken met 13% het kleinst van alle onderwijssectoren.

HBO- en WO- instellingen besteden sterk aandacht aan ondernemerschap in gesprekscyclus

Figuur 14 Mate waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag een vast onderdeel uitmaakt van functionerings- en beoordelingsgesprekken (%)*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

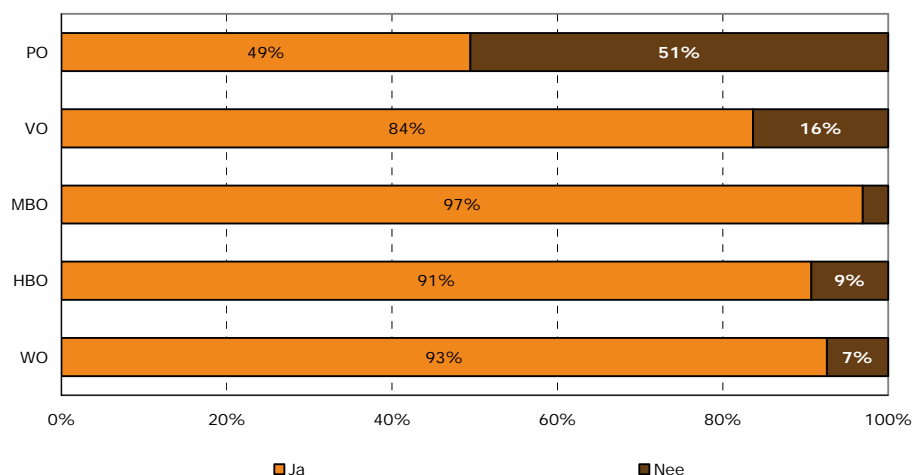
Bron: EIM, 2010.

Contact met ondernemers

Aan de onderwijsinstellingen is ook gevraagd of docenten contact hebben met ondernemers. Zie Figuur 15. Het contact met ondernemers is het laagst in het PO. Bij ongeveer de helft van de onderwijsinstellingen in het PO hebben docenten contact met ondernemers. In het VO geeft 84% van de onderwijsinstellingen aan dat docenten dergelijke contacten hebben. In het MBO, HBO en WO liggen deze percentages boven de 90%, waarbij het MBO met 97% het hoogst scoort.

MBO-, HBO- en WO- docenten hebben veel contacten met ondernemers

Figuur 15 Hebben docenten contact met ondernemers?*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.
 Bron: EIM, 2010.

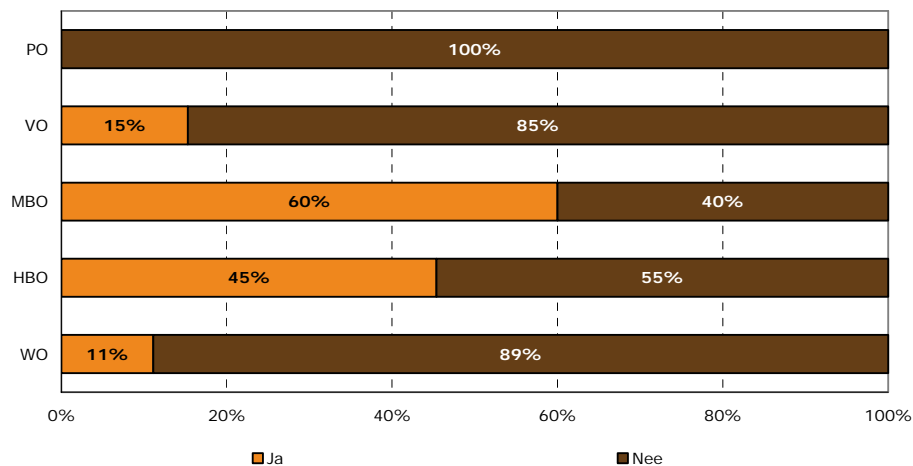
Maar om hoeveel contacten gaat het? Het gemiddelde aantal contacten in het PO ligt met drie per jaar relatief laag. In het VO, het MBO en het HBO ligt het aantal gemiddeld rond de 20 contacten. In het WO ligt het gemiddelde met 14 contacten per jaar iets lager.

Stages

PO, VO en WO scoren laag wat betreft docentenstages

Om docenten binding te laten houden met het bedrijfsleven kunnen zij een stage lopen in het bedrijfsleven. Een overzicht van de onderwijsinstellingen waar docenten stages lopen in het bedrijfsleven is te vinden in Figuur 16. In het PO zijn er geen onderwijsinstellingen waar docenten stages lopen in het bedrijfsleven. Het MBO steekt het sterkst uit boven de andere onderwijssectoren. Bij 60% van de onderwijsinstellingen in het MBO lopen docenten stages. Het WO scoort, met 11%, na het PO het laagst.

Figuur 16 Onderwijsinstellingen waar docenten stages lopen in het bedrijfsleven*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.
 Bron: EIM, 2010.

Aan de onderwijsinstellingen is ook gevraagd om aan te geven hoeveel docenten stage lopen. Hoeveel docenten er stage lopen op een onderwijsinstelling hangt af van de omvang van de instelling. In het VO en HBO gaat het voor ongeveer 70% van de onderwijsinstellingen om minder dan 6 docenten. In het MBO ligt het aantal hoger. Bij meer dan de helft van de onderwijsinstellingen in het MBO lopen meer dan 5 docenten stage. Voor het WO zijn er te weinig waarnemingen om een indicatie te geven van het aantal docenten.

Stellingen

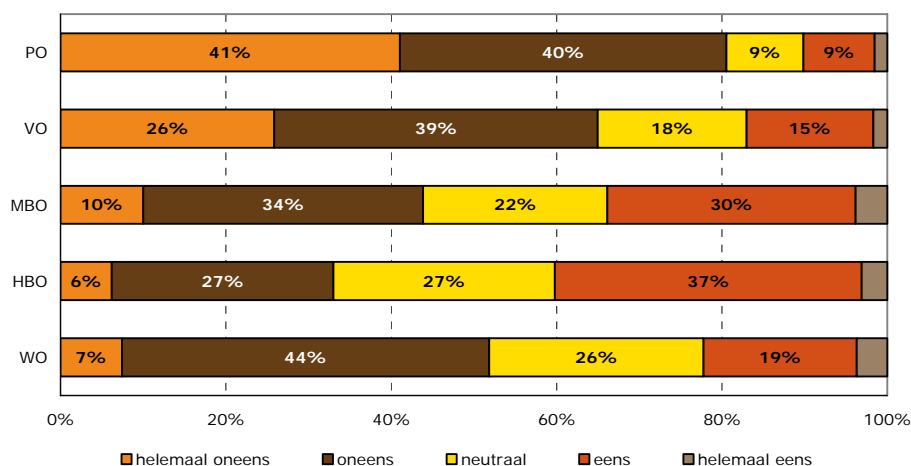
Aan de onderwijsinstellingen is een aantal stellingen voorgelegd om de betrokkenheid van docenten, naast de hiervoor behandelde punten, nader in kaart te brengen. Het gaat hier om de volgende drie stellingen.

Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag ...
 ... krijgen docenten (aanvullende) opleiding(en)/training(en)
 ... hebben docenten invloed op de ontwikkeling van activiteiten
 ... kunnen docenten verbetervoorstellen indienen voor activiteiten

HBO scoort het hoogst met (aanvullende) opleidingen

De onderwijsinstellingen konden reageren op de stelling middels een vijf-puntsschaal. Figuur 17 geeft een overzicht van de eerste stelling over opleidingen en trainingen. In het HBO geeft 40% van de respondenten aan dat zij het (helemaal) eens zijn met de stelling dat docenten (aanvullende) opleidingen en trainingen krijgen. Het PO en het VO scoren het laagst: respectievelijk 81% en 65% geeft aan dat zij het (helemaal) oneens zijn met de stelling.

Figuur 17 ... krijgen docenten (aanvullende) opleiding(en)/training(en)*

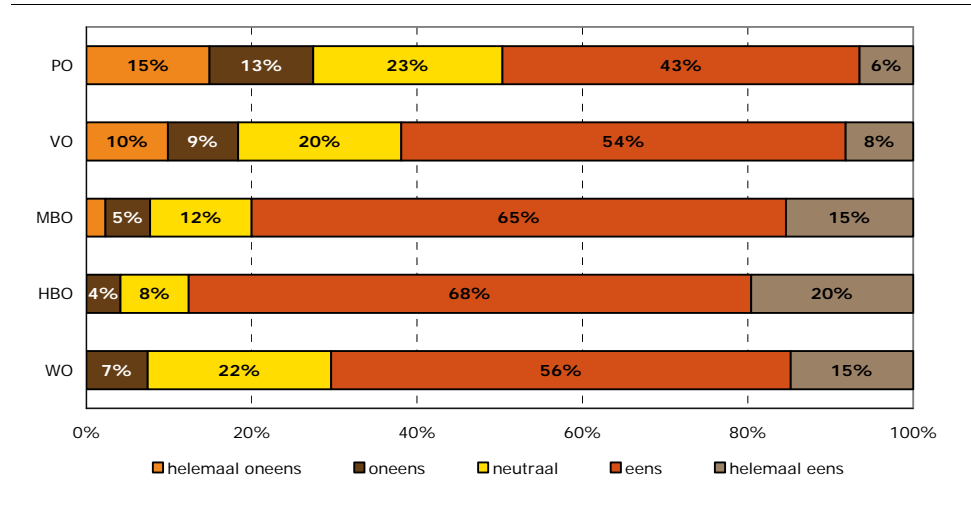
* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Ook hier: HBO scoort goed, kijkend naar de invloed van docenten op activiteiten

Figuur 18 geeft een overzicht van de reacties op de stelling of docenten invloed hebben op de ontwikkeling van activiteiten. Het HBO scoort het hoogst wanneer het gaat om de invloed van docenten op de ontwikkeling van activiteiten, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag. 88% van de HBO-instellingen is het (helemaal) eens met de stelling dat docenten invloed hebben op de ontwikkeling van activiteiten. Het PO scoort het laagst, met slechts 49% van de onderwijsinstellingen die het (helemaal) eens zijn met de stelling.

Figuur 18 ... hebben docenten invloed op de ontwikkeling van activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag*

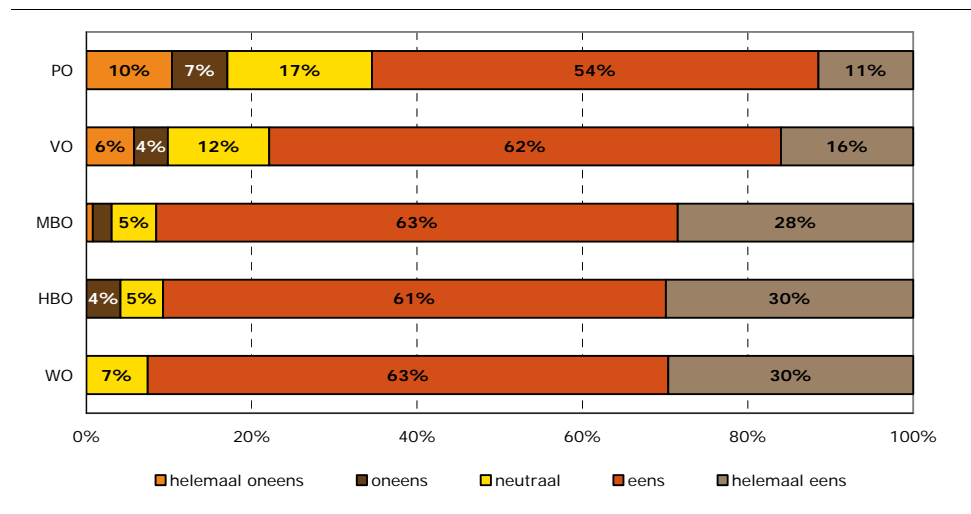

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Figuur 19 geeft een overzicht van de reacties op de laatste stelling over de betrokkenheid van docenten.

Figuur 19 ... kunnen docenten verbetervoorstellen indienen voor activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Veel MBO-, HBO- en WO-docenten kunnen verbetervoorstellen indienen

Het gaat in Figuur 19 om de mogelijkheid van docenten om verbetervoorstellen in te dienen voor activiteiten (op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag). Ook hier scoort het PO relatief laag: 65% van de onderwijsinstellingen geeft aan dat zij het (helemaal) eens zijn met de stelling dat docenten verbetervoorstellen kunnen indienen voor activiteiten. Voor het MBO, HBO en WO ligt het percentage van onderwijsinstellingen die het (helemaal) eens zijn met de stelling boven de 90%.

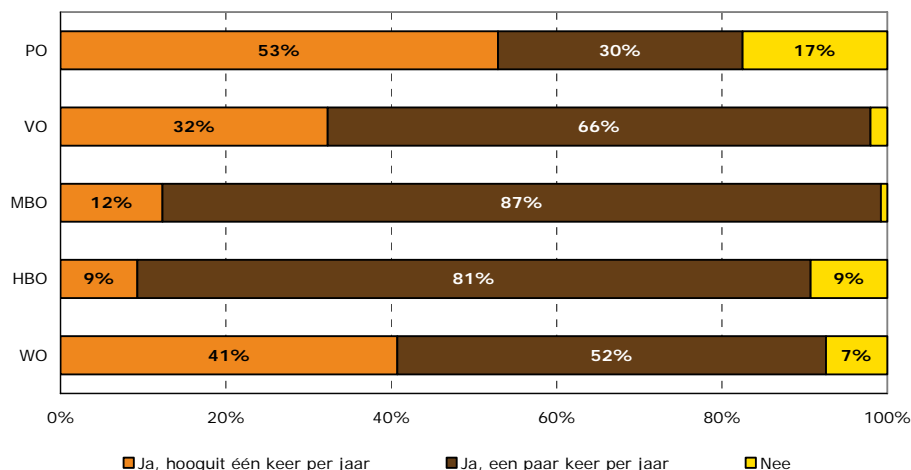
3.2 Betrokkenheid van leerlingen

Bedrijfsbezoek van leerlingen

In het MBO en HBO komen bedrijfsbezoeken regelmatig voor

Een eerste indicator van de betrokkenheid van leerlingen is de mogelijkheid voor een leerling om een bedrijf te bezoeken (als onderdeel van het onderwijsprogramma). Het VO en MBO scoren relatief hoog (Figuur 20). Bijna alle respondenten uit deze onderwijssectoren geven aan dat er bedrijfsbezoeken plaatsvinden op hun onderwijsinstelling. In het MBO en HBO vinden de bedrijfsbezoeken met de hoogste frequentie plaats. Respectievelijk 87% en 81% van deze onderwijsinstellingen geeft aan dat er een paar keer per jaar bedrijfsbezoeken plaatsvinden.

Figuur 20 Komen bedrijfsbezoeken van leerlingen voor?*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

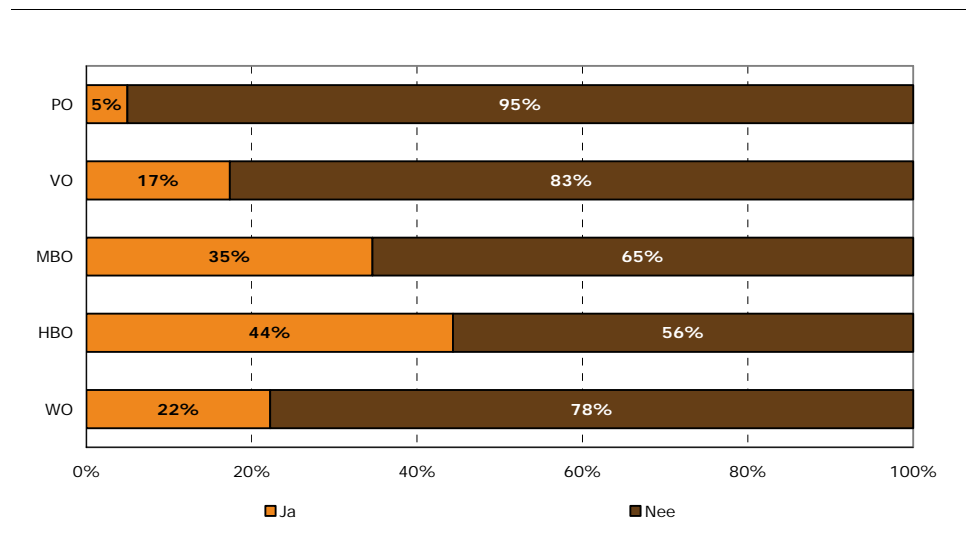
Inventariseren behoefte leerlingen

HBO scoort het hoogste en PO het laagste in het betrekken van leerlingen

Goede activiteiten spelen in op de behoefte van leerlingen. Om dit te bereiken kunnen onderwijsinstellingen leerlingen (structureel) vragen naar hun behoefte rond ondernemerschap of ondernemend gedrag. Figuur 21 geeft aan of leerlingen structureel hiernaar wordt gevraagd. Het HBO scoort, met 44%, het hoogst wat betreft het vragen aan leerlingen naar hun behoefte

rond ondernemerschap of ondernemend gedrag. Het PO scoort het laagst. In deze sector geeft slechts 5% van de respondenten aan dat leerlingen naar deze behoefte wordt gevraagd.

Figuur 21 Structureel vragen naar behoefte van leerlingen rond ondernemerschap of ondernemend gedrag*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

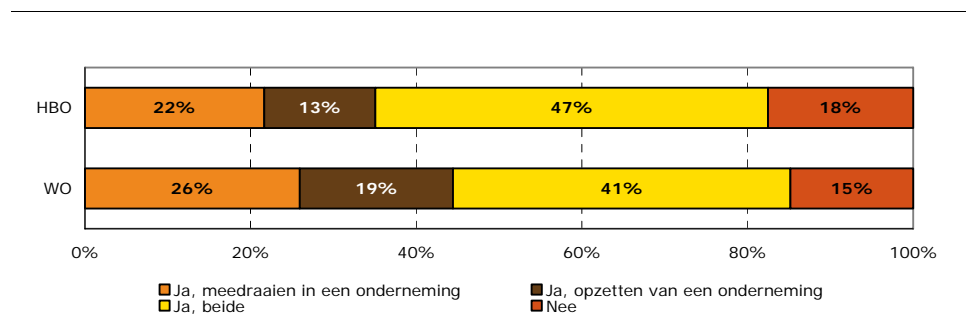
Bron: EIM, 2010.

Meedraaien in of starten met onderneming

Geen grote verschillen tussen HBO en WO in meedraaien in of starten van onderneming

In het HBO en WO bieden onderwijsinstellingen leerlingen soms de mogelijkheid om mee te draaien in een onderneming of om zelf een onderneming op te zetten. De mate waarin dergelijke activiteiten voorkomen in deze twee sectoren is gepresenteerd in Figuur 22. Er zijn verschillen te zien tussen het HBO en WO, maar erg groot zijn deze niet. Zo geeft 47% van de HBO-instellingen en 41% van de WO-instellingen aan dat er mogelijkheden voor leerlingen zijn om mee te draaien in een onderneming en dat er mogelijkheden voor leerlingen zijn om een eigen onderneming op te zetten.

Figuur 22 Mogelijkheid voor leerlingen om mee te draaien in een onderneming of een onderneming op te zetten*

* HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

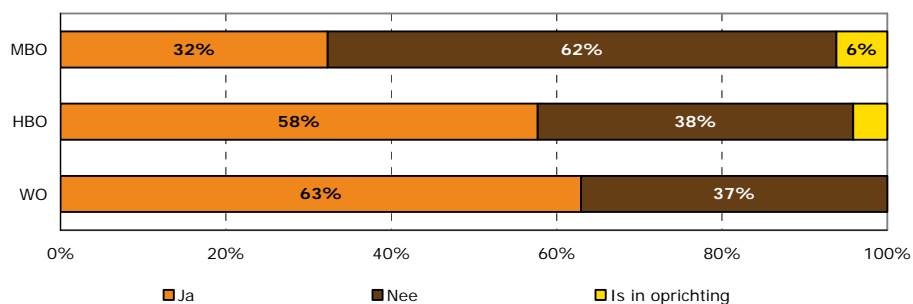
Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

Studentenondernemersorganisatie

MBO blijft achter in de aanwezigheid van een organisatie voor studentondernemers

Om ondernemerschap te stimuleren, kan een onderwijsinstelling een studentenondernemersorganisatie hebben. Het WO scoort daarbij het hoogst: ruim 60% van de onderwijsinstellingen uit het WO geeft aan dat er een studentenondernemersorganisatie aanwezig is. In het MBO ligt dit percentage, met 32%, het laagst. Zie Figuur 23.

Figuur 23 Aanwezigheid van een organisatie voor studentondernemers*

* MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

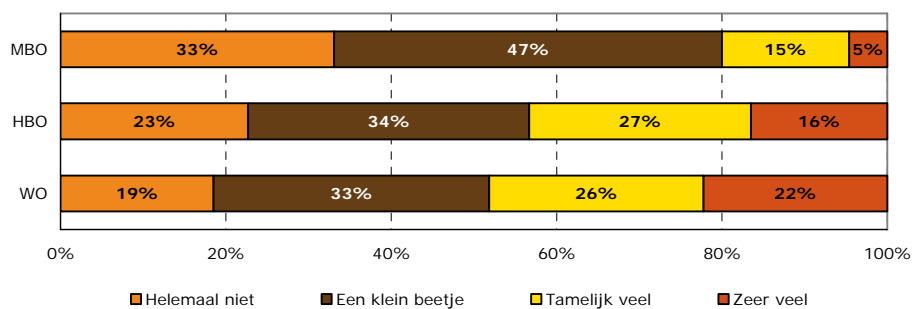
Bron: EIM, 2010.

Voorzieningen voor studentondernemers

WO scoort het beste wat betreft voorzieningen voor studentondernemers

Een onderwijsinstelling kan voorzieningen aanbieden die het ondernemerschap onder studenten kunnen stimuleren. In hoeverre er binnen een onderwijsinstelling dergelijke voorzieningen aanwezig zijn, is weergegeven in Figuur 24. Deze vraag is voorgelegd aan MBO-, HBO- en WO-instellingen. Het WO scoort het hoogst wat betreft de aanwezigheid van voorzieningen voor studentondernemers. Bij ruim 80% van de onderwijsinstellingen in het WO zijn dergelijke voorzieningen (in welke mate dan ook) aanwezig.

Figuur 24 Aanwezigheid voorzieningen voor studentondernemers*

* MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Sterke positieve houding t.o.v. activiteiten, alleen PO scoort soms laag

Stellingen

Aan de onderwijsinstellingen is een aantal stellingen voorgelegd om de betrokkenheid van leerlingen, naast de hiervoor behandelde punten, nader in kaart te brengen. Het gaat hier om de volgende elf stellingen.

Leerlingen op onze school/onderwijsinstelling leren bij activiteiten rond ondernemerschap of ondernemend gedrag het volgende te ontplooien...

- ...initiatief nemen
- ...ontwikkelen van ideeën
- ...omgaan met tegenslag
- ...risico nemen
- ...financiële administratie en planning
- ...eigen talenten ontdekken
- ...resultaatgericht werken
- ...leiderschapskwaliteiten
- ...samenwerken
- ...klanten benaderen
- ...bewerken van de markt

In bijlage V is een totaal overzicht opgenomen van alle uitkomsten per stelling. Voor de analyse is de volgende driedeling gemaakt tussen de (vijf) beschikbare antwoordcategorieën:

- eens (totaal van: 'eens' en 'helemaal eens');
- oneens (totaal van: 'oneens' en 'helemaal oneens');
- neutraal.

Voor de volgende onderwerpen zijn de onderwijsinstellingen het over het algemeen eens met de stelling dat de desbetreffende activiteit op hun onderwijsinstelling bijdraagt aan ondernemerschap of ondernemend gedrag:

- initiatief nemen;
- ontwikkelen van ideeën;
- omgaan met tegenslag;
- eigen talent ontwikkelen;
- eigen talenten ontdekken
- resultaatgericht werken;
- samenwerken.

Verder is het opvallend dat in het MBO en het HBO een groot deel van de onderwijsinstellingen het eens is met alle stellingen.

Alleen in het PO is er een relatief grote groep van onderwijsinstellingen die het oneens zijn met een aantal stellingen. Het gaat hier om de stellingen van activiteiten over financiële administratie en planning, klanten benaderen en bewerken van de markt. Dit is overigens niet opmerkelijk. Het primair onderwijs richt zich vooral op ondernemend gedrag. De aspecten die hier minder scoren, bevinden zich op het terrein van ondernemerschap en staan in het primair onderwijs niet centraal. Opvallend is dat het WO op deze zelfde onderwerpen overwegend neutraal is.

Verder is te zien dat het VO neutraal is t.o.v. een aantal activiteiten. Dit zijn de activiteiten, gericht op het bewerken van de markt en het nemen van risico's. Het PO en het VO zijn beide neutraal t.o.v. activiteiten, gericht op leiderschapskwaliteiten.

3.3 Betrokkenheid van het bedrijfsleven

Actief partnership

In het MBO zijn de meeste actieve partnerships; ten opzichte van 2007 is er een zeer positieve ontwikkeling te zien

Het bedrijfsleven kan actief betrokken zijn bij het onderwijsprogramma, ofwel: er is sprake van een actief partnership. Tabel 1 geeft een overzicht van de aanwezigheid van een actief partnership tussen een onderwijsinstelling en één of meer bedrijven. In deze tabel zijn ook gegevens uit 2007 opgenomen. Ook hier zijn de gegevens van het HBO (van 2007 en 2010) inclusief de docentenopleidingen. Gegevens van 2007 over het PO zijn niet beschikbaar.

Voor de meeste onderwijssectoren is een stijging te zien in het actief partnership. Alleen in het WO is een daling te zien van 83% naar 78%. De sterkste stijging is te zien in het HBO. Deze is met 29% gestegen tot 80%. Op het moment is het actief partnership in het PO, met 19%, het laagst van alle onderwijssectoren. Het MBO scoort op dit moment het best (met 94%). Van oudsher heeft het MBO goede contacten met het MKB, omdat het MKB een groot deel van zijn toekomstige werknemers zoekt in het MBO. Hierdoor zijn er talrijke contacten en actieve partnerships.

Tabel 7 'Actief partnership' tussen school/onderwijsinstelling en één of meer bedrijven*

	PO		VO		MBO		HBO		WO	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Ja	-	19%	61%	66%	79%	94%	51%	80%	83%	78%
Nee	-	81%	39%	34%	21%	6%	49%	20%	17%	22%
Totaal	-	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* 2007 - VO: n=135; MBO: n=28; HBO: n=37; WO: n=6.

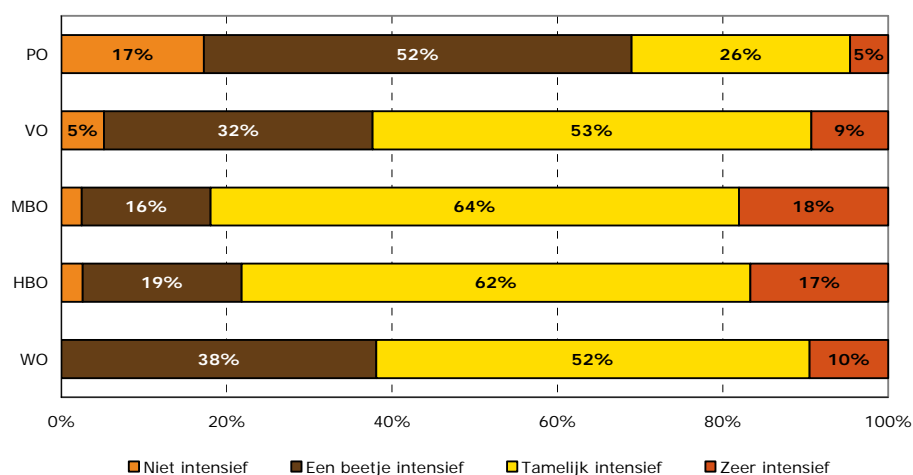
2010 - PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

MBO en HBO hebben tamelijk of zeer intensieve relaties met bedrijfsleven

Het hebben van een relatie met het bedrijfsleven is een deel van de betrokkenheid van het bedrijfsleven, maar om echt inzicht te krijgen in deze relatie dient er ook gekeken te worden naar hoe intensief deze relatie is. Figuur 25 geeft aan hoe intensief deze relatie is. De intensiteit van de relatie met het bedrijfsleven is het sterkst in het MBO, maar het HBO neemt een sterke tweede positie in. De zeer intensieve (met 18%) en de tamelijk intensieve (met 64%) relaties zijn in het MBO sterk aanwezig. Ook hier scoort het PO laag wat betreft de intensiteit van de relatie. De niet intensieve (met 17%) en de beetje intensieve (met 52%) relaties zijn veel aanwezig in het PO.

Figuur 25 Intensiteit relatie met bedrijfsleven*

* PO: n=87; VO: n=194; MBO: n=122; HBO: n=78; WO: n=21.

Bron: EIM, 2010.

Bezoek van het bedrijfsleven aan de onderwijsinstelling

Bedrijfsbezoeken op school gedaald

Aan de onderwijsinstellingen is ook gevraagd of bedrijven/ondernemers op bezoek komen op de onderwijsinstelling en, indien dit gebeurt, hoe vaak dergelijke bezoeken plaatsvinden. Tabel 8 geeft hiervan een overzicht. In deze tabel zijn ook gegevens opgenomen uit 2007. De gegevens over het HBO zijn exclusief de docentenopleidingen, omdat deze gegevens niet beschikbaar zijn voor 2007. Ten opzichte van 2007 is er alleen in het HBO een stijging te zien in het aantal onderwijsinstellingen waar bezoeken van het bedrijfsleven plaatsvinden. In de andere onderwijssectoren is er een daling te zien in het aantal onderwijsinstellingen waar dergelijke bezoeken plaatsvinden. De resultaten voor het WO in 2007 dienen met voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd in verband met de geringe steekproefomvang.

Tabel 8 Bezoek van het bedrijfsleven aan de school/onderwijsinstelling**

	PO		VO		MBO		HBO*		WO	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Ja, een paar keer per jaar	14%	23%	36%	51%	61%	82%	80%	95%	83%	67%
Ja, hooguit één keer per jaar	49%	24%	39%	17%	36%	10%	13%	3%	17%	15%
Nee	37%	54%	25%	32%	4%	8%	7%	3%	0%	19%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* HBO-gegevens zijn exclusief docentenopleidingen, omdat deze gegevens niet beschikbaar zijn uit 2007.

** 2007 - PO: n=607; VO: n=135; MBO: n=28; HBO: n=15; WO: n=6.

2010 - PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=78; WO: n=27.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

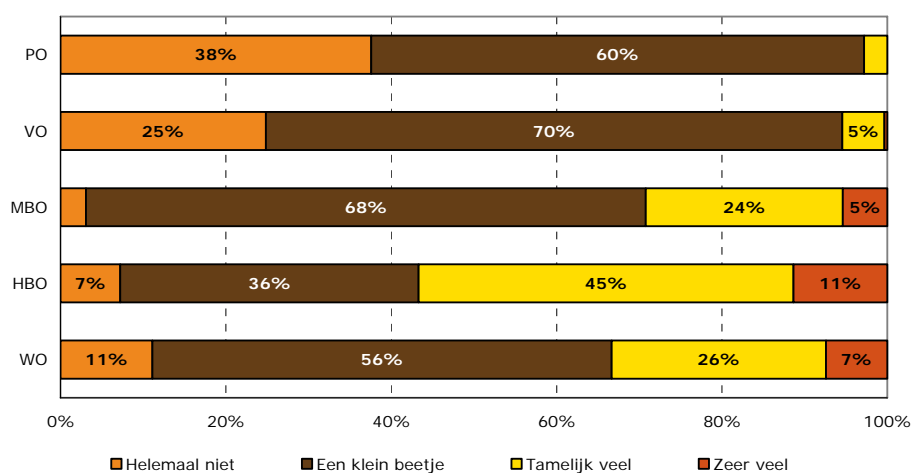
Voor 2010 is ook geïnventariseerd hoe vaak bezoeken van het bedrijfsleven plaatsvinden, indien dit meer dan één keer per jaar gebeurt. Meer dan de helft van de onderwijsinstellingen geeft aan dat dergelijke bezoeken 5 keer of minder per jaar plaatsvinden.

Gastdocenten

Het HBO maakt het meeste gebruik van gastdocenten ...

Om ondernemerschap of ondernemend gedrag een plaats te geven in het curriculum kunnen ondernemers ingeschakeld worden als gastdocenten. Alleen in het HBO geeft meer dan de helft van de onderwijsinstellingen aan dat er veel ondernemers ingezet worden als gastdocenten. In de andere sectoren geeft meer dan de helft van de onderwijsinstellingen aan dat ondernemers 'een klein beetje' ingezet worden als gastdocenten (Figuur 26).

Figuur 26 Inzet ondernemers als gastdocenten*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=97; WO: n=27.

Bron: EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

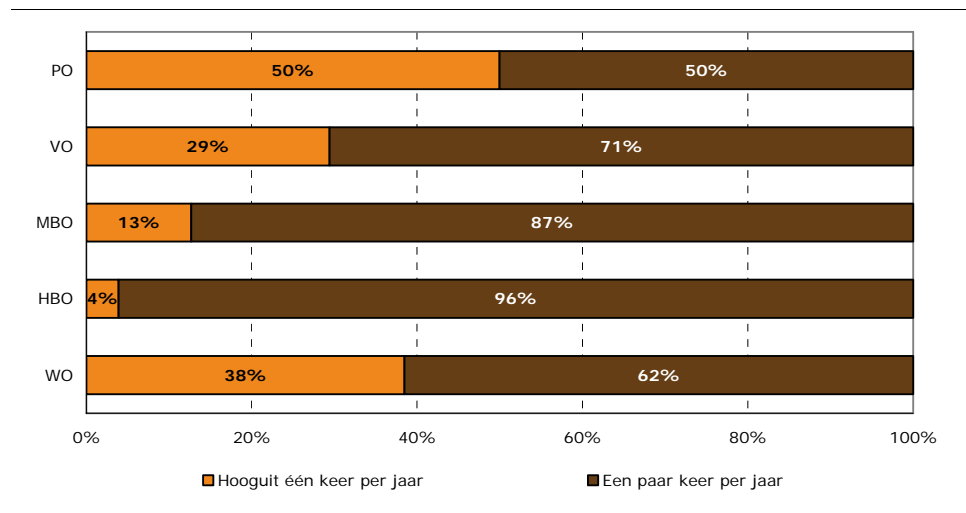
Voor de docentenopleidingen is een vergelijking mogelijk met 2007. In 2007 gaf ruim twee derde van de onderwijsinstellingen aan dat er helemaal geen gastcolleges werden gegeven. In 2010 is dit aantal gekrompen naar ongeveer een derde. Met name de groep waar ondernemers 'een klein beetje' ingezet worden als gastdocenten, is gegroeid (naar ongeveer twee derde van de onderwijsinstellingen). Dit is dus een positieve ontwikkeling.

... en in het HBO worden gastdocenten verscheidene keren ingezet

Om het beeld van de gastcolleges van ondernemers verder in te kleuren, is ook gevraagd naar hoe vaak dergelijke gastcolleges worden gegeven. Het HBO blijft sterk scoren wanneer het gaat om de inzet van ondernemers als gastdocenten. 96% van alle onderwijsinstellingen uit het HBO geeft aan dat dit een paar keer per jaar gebeurt. Zie Figuur 27.

Indien een onderwijsinstelling aangeeft dat gastcolleges een paar keer per jaar plaatsvinden, gaat het in iets minder dan de helft van de gevallen om 5 keer of minder per jaar.

Figuur 27 Frequentie inzet ondernemers als gastdocenten

* PO: n=290; VO: n=221; MBO: n=126; HBO: n=90; WO: n=24.

Bron: EIM, 2010.

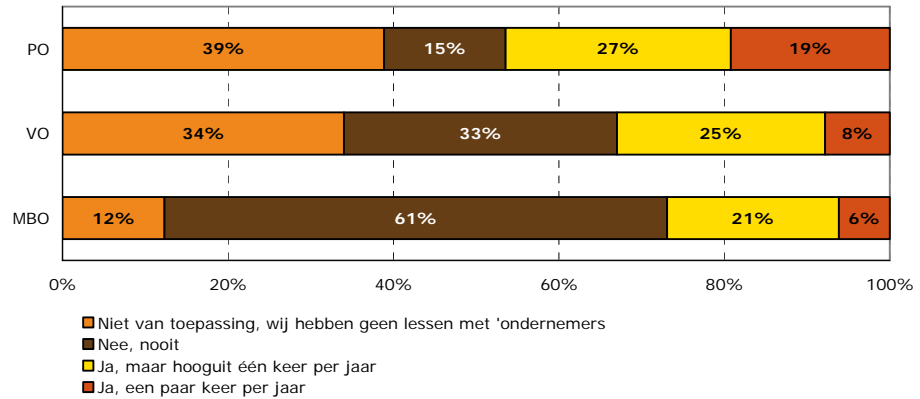
3.4 Betrokkenheid van ouders

Betrokkenheid ouders

Het PO scoort het beste wat betreft de betrokkenheid van ouders

Ook ouders van leerlingen kunnen met hun eigen (werk)ervaring een bijdrage geven aan lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag zit vervat. Figuur 28 geeft aan of ouders op een dergelijke manier bij lessen worden betrokken. Deze aanpak is alleen in kaart gebracht in het PO, VO en MBO. De betrokkenheid van ouders is in het PO het sterkst. 46% van de onderwijsinstellingen uit het PO geeft aan dat ouders worden betrokken bij lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag zit vervat. De betrokkenheid van ouders daalt naarmate het niveau stijgt. In het VO geeft namelijk 33% en in het MBO 27% van de onderwijsinstellingen aan dat ouders bij deze lessen worden betrokken.

Figuur 28 Betrokkenheid ouders bij lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag zit vervat*

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130.

Bron: EIM, 2010.

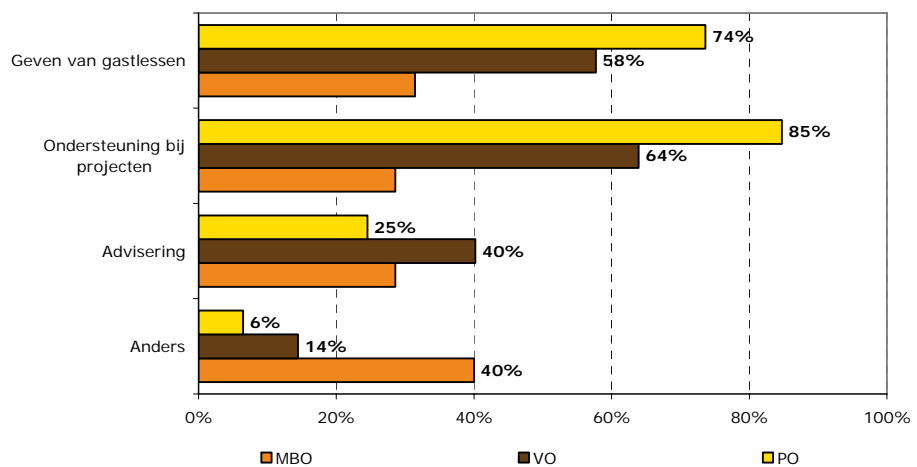
Rol ouders

Ouders inzetten voor gastlessen en ondersteuning is populair in het PO en VO

Ouders kunnen op verschillende manieren een rol vervullen bij de lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag zit vervat. Ouders kunnen bijvoorbeeld gastlessen geven, ondersteuning geven aan projecten of een adviserende rol vervullen. Figuur 29 geeft hier een overzicht van. Het ondersteunen van projecten door ouders komt in het PO en VO het meest voor. In het MBO scoren alle drie de mogelijkheden (gastlessen, ondersteuning projecten en advisering) even hoog. Onder de categorie 'anders' worden zeer verschillende rollen beschreven. Ouders:

- zijn aandeelhouders in studentenbedrijfjes;
- geven presentaties;
- zijn medebeoordelaars.

Figuur 29 Rol ouders bij lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag zit vervat*

* PO: n=216; VO: n=97; MBO: n=35.

Bron: EIM, 2010.

3.5 Conclusies

- Vooral in het HBO zijn veel docenten betrokken bij activiteiten omtrent ondernemerschap. Daarnaast hebben docenten relatief veel invloed op de ontwikkeling van activiteiten en kunnen zij hiertoe verbetervoorstellen indienen. Ook komt ondernemerschap in het HBO het sterkst tot uiting in de functionerings- en beoordelingsgesprekken. Docenten in het MBO, het HBO en het WO hebben veel contacten met ondernemers. In het MBO komen relatief veel docentenstages voor, maar het PO, het VO en het WO scoren laag wat betreft docentenstages.
- Het VO en het MBO scoren goed wat betreft bedrijfsbezoeken door leerlingen en studenten. Inventarisering van de behoefte van leerlingen en studenten rondom ondernemerschap of ondernemend gedrag vindt in het PO, het VO en het WO veel minder plaats dan in het MBO en het HBO. Het WO scoort het best wat betreft voorzieningen omtrent ondernemerschap (studentenondernemersorganisatie en andere voorzieningen), maar het MBO blijft relatief achter bij het gemiddelde.
- Het MBO en het HBO hebben een sterke relatie met het bedrijfsleven. Van oudsher heeft het MBO goede contacten met het MKB, omdat het MKB een groot deel van zijn toekomstige werknemers zoekt in het MBO. Ten opzichte van de nulmeting zien we meer actieve partnerships tussen onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven. Het aantal bezoeken van bedrijven of ondernemers aan de school is overwegend gedaald. In het bijzonder in het HBO worden ondernemers of bedrijven regelmatig ingezet als gastdocent en worden deze vaak verscheidene keren ingezet.
- Het PO en het VO scoren relatief laag wanneer het gaat om de betrokkenheid van bijvoorbeeld docenten, bedrijven en leerlingen bij het thema ondernemerschap. Het PO scoort daarentegen wel goed wat betreft de inzet van ouders. Zij geven dan vooral gastlessen of bieden ondersteuning bij projecten.

4 Opvattingen en ervaringen van studenten

In dit hoofdstuk worden de opvattingen en ervaringen van studenten in het MBO, het HBO en het WO beschreven. In paragraaf 4.1 wordt ingegaan op het beeld dat studenten hebben over ondernemen en op de vraag in hoeverre ze zichzelf ondernemend vinden. In paragraaf 4.2 staat ondernemerschap als beroepskeuze centraal. Paragraaf 4.3 bespreekt wat studenten zelf aan ondernemerschap krijgen tijdens de studie. Paragraaf 4.4 bespreekt in hoeverre de opleiding ondernemerschap in het onderwijs stimuleert. Studenten geven hun oordeel over ondernemerschapsonderwijs in paragraaf 4.5. Telkens wordt een uitsplitsing gemaakt naar de verschillende sectoren. Waar mogelijk wordt er ook een vergelijking gemaakt met de nulmeting. Tot slot worden in paragraaf 4.6 de conclusies van dit hoofdstuk op een rijtje gezet.

4.1 Ondernemend gedrag onder studenten

Opvattingen over ondernemen

Studenten associëren ondernemen het meest met *'plannen en organiseren'* en *'zelf initiatieven nemen'*

De studenten is gevraagd naar hun beeld bij ondernemen. Uit een lijst met verschillende kenmerken konden studenten vier kenmerken kiezen die zij het meest kenmerkend vinden voor iemand die onderneemt. In alle sectoren worden hierbij *'zelf initiatieven nemen'* en *'plannen en organiseren'* het meest genoemd (Tabel 9). HBO- en WO-studenten noemen daarna het vaakst *'alert zijn op kansen'* en *'een eigen bedrijf hebben'*. Onder MBO-studenten zijn dat *'een organisatie laten groeien'* en *'een eigen bedrijf hebben'*.

Tabel 9 Wat is jouw beeld bij ondernemen? (Welke vier mogelijkheden zijn het meest kenmerkend voor iemand die onderneemt) *

	<i>MBO</i>	<i>HBO</i>	<i>WO</i>
Plannen en organiseren	58%	55%	50%
Zelf initiatieven nemen	55%	63%	64%
Een organisatie laten groeien	44%	31%	24%
Een eigen bedrijf hebben	39%	42%	47%
Leiding geven	38%	28%	26%
Alert zijn op kansen	35%	45%	50%
Onderhandelen	27%	25%	23%
Mensen overtuigen	25%	18%	16%
Eigen baas zijn	24%	31%	37%
Vernieuwing tot stand brengen	23%	24%	24%
Gecalculeerde risico's nemen	16%	27%	29%
Iets verkopen	12%	10%	8%
Anders, namelijk:	3%	2%	1%

* *MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.*

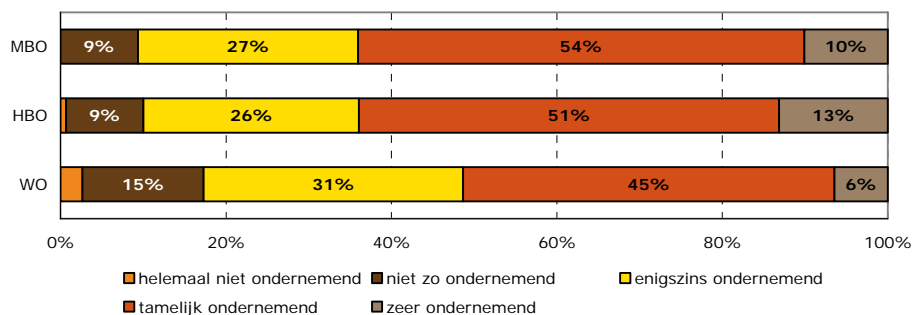
Bron: EIM, 2010.

60% van de studenten beschouwt zichzelf als tamelijk tot zeer ondernemend

Mate van ondernemendheid onder studenten

Studenten zijn positief over hun mate van ondernemendheid. 60% van de studenten beschouwt zichzelf als tamelijk tot zeer ondernemend. Slechts 12% vindt zichzelf niet zo of helemaal niet ondernemend. WO-studenten zijn het minst positief over hun ondernemendheid; 51% beschouwt zichzelf als tamelijk tot zeer ondernemend tegenover 64% in het MBO en HBO (Figuur 30).

Figuur 30 In hoeverre beschouw je jezelf als een ondernemend persoon?*

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: EIM, 2010.

Belangrijkste vaardigheden om een goede ondernemer te worden

Studenten vinden goed kunnen communiceren en organiseren de belangrijkste vaardigheden voor een goede ondernemer

Als belangrijkste vaardigheden voor een goede ondernemer worden 'goed kunnen communiceren' en 'goed kunnen organiseren' het meest genoemd (Tabel 10). Daarna volgen 'risico's durven nemen' en 'goed kunnen analyseren'. Dit geldt voor alle sectoren.

Tabel 10 Wat zijn de belangrijkste vaardigheden die je moet leren om een goede ondernemer te worden? (Noem de drie belangrijkste vaardigheden.)*

	MBO	HBO	WO
Goed kunnen communiceren	80%	82%	79%
Goed kunnen organiseren	70%	66%	71%
Risico's durven nemen	52%	59%	55%
Goed kunnen analyseren	41%	53%	51%
Goed kunnen presenteren	31%	21%	19%
Goed kunnen verkopen	14%	10%	15%
Goed kunnen rekenen	7%	4%	4%
Goed kunnen schrijven	1%	2%	2%
Anders, namelijk:	2%	3%	3%
Weet ik niet	1%	0%	0%

* Deze vraag is gesteld aan studenten die (misschien) ondernemer willen worden.

MBO: n=257; HBO: n=319; WO: n=284.

Bron: EIM, 2010.

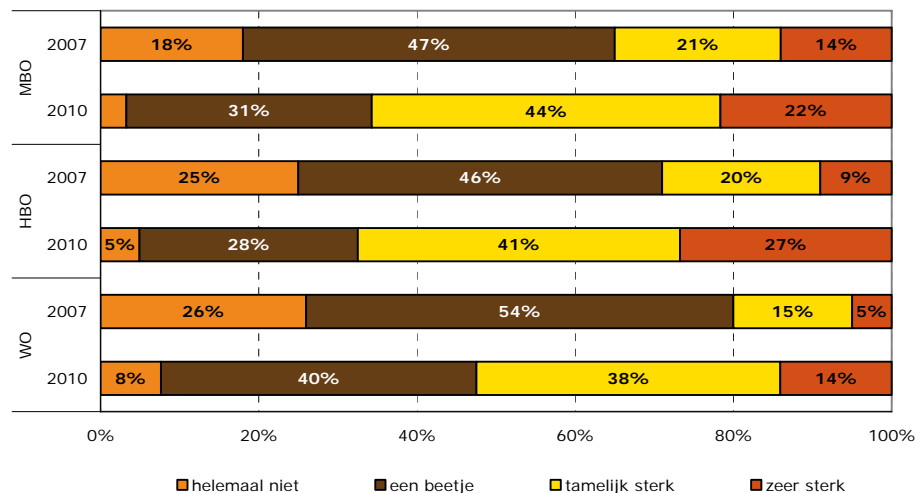
4.2 Ondernemerschap als beroepskeuze

Beroepswens

Ondernemerschap is een belangrijker onderdeel geworden van de beroepswens

De studenten is gevraagd naar hun huidige beroepswens. Voor 62% van de studenten is ondernemerschap een tamelijk tot zeer belangrijk deel van de beroepswens. In het MBO en het HBO is dit percentage hoger dan in het WO (66% en 67% tegenover 52%, Figuur 31). Verder valt het op dat dit percentage sinds 2007 meer dan verdubbeld is. In het WO is de stijging relatief het grootst: van 20% naar 52%. Ook onder MBO- en HBO-studenten is dit percentage sterk gestegen: respectievelijk van 35% naar 66% en van 29% naar 67%.

Figuur 31 In hoeverre is ondernemerschap een belangrijk onderdeel van jouw beroepswens?*

* 2007 - MBO: n=234; HBO: n=626; WO: n=286.

2010 - MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

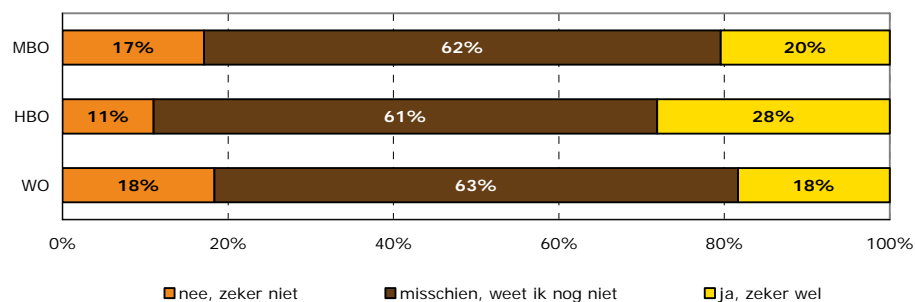
Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

Percentage studenten dat ondernemer wil worden

23% van de studenten wil nu zeker ondernemer worden tegenover 13% in 2007

23% van de studenten bij wie ondernemerschap (enigszins) deel uitmaakt van de beroepswens, wil *zeker* ondernemer worden. Ook hier is een stijging te zien ten opzichte van de nulmeting, waar dit percentage nog 13% bedroeg. In het HBO geven relatief de meeste studenten aan zeker ondernemer te willen worden, namelijk 28% (Figuur 32). Ten opzichte van de nulmeting zien we in alle sectoren een toename. Onder WO-studenten is deze stijging relatief het grootst. Van de WO-studenten bij wie ondernemerschap deel uitmaakt van de beroepswens, wil 18% zeker ondernemer worden, tegenover slechts 7% in 2007.

Figuur 32 Wil je na afronding van je opleiding ook ondernemer worden?*

* Deze vraag is gesteld aan studenten voor wie ondernemerschap (enigszins) deel uitmaakt van de beroepswens. MBO: n=309; HBO: n=360; WO: n=345.

Bron: EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

Genoemde redenen om ondernemer te worden

'Uitdaging' en 'eigen baas zijn/onafhankelijkheid' zijn de belangrijkste redenen om ondernemer te worden

De studenten die (misschien) ondernemer willen worden, noemen als belangrijkste redenen hiervoor: 'uitdaging' en 'eigen baas zijn/onafhankelijkheid' (Tabel 11). Dit waren ook in 2007 de belangrijkste redenen. Uit ervaring van EIM blijkt dat ondernemers het eigen baas zijn en de onafhankelijkheid ook noemen als belangrijkste reden waarom ze uiteindelijke ondernemer zijn geworden. Ook de volgorde van de overige redenen is niet veranderd.

Tabel 11 Waarom zou je ondernemer willen worden? (drie belangrijkste redenen)^{1*}

	MBO		HBO		WO	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Uitdaging	84%	95%	84%	93%	84%	92%
Eigen baas zijn/onafhankelijkheid	79%	83%	89%	92%	90%	91%
Veel geld verdienen	40%	50%	32%	45%	37%	50%
Sociaal aanzien	26%	40%	17%	31%	16%	29%
Ik kan een familiebedrijf overnemen	6%	7%	4%	4%	3%	4%
Vanzelfsprekend binnen mijn familie	3%	5%	5%	7%	4%	5%
Anders, namelijk:	9%	20%	23%	29%	17%	28%

* Deze vraag is gesteld aan studenten die (misschien) ondernemer willen worden.

2010 - MBO: n=257; HBO: n=319; WO: n=284.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

¹ In 2007 is de som van de percentages per onderwijssoort lager dan in 2010. In 2010 moesten er precies 3 redenen opgegeven worden, waardoor de percentages optellen tot 300%. Wij vermoeden dat het in 2007 mogelijk was om minder dan 3 redenen op te geven, waardoor de som van de percentages minder dan 300% bedraagt.

Ervaringen met ondernemerschap of ondernemer zijn

De studenten die (misschien) ondernemer willen worden, is gevraagd naar hun ervaring met ondernemerschap. Ruim de helft geeft aan ervaring te hebben met ondernemerschap en/of ondernemer zijn. Dit percentage is het hoogst in het HBO (58%). Zie Tabel 12.

Tabel 12 Percentage studenten dat ervaring heeft met ondernemerschap en/of ondernemer zijn*

<i>Sector</i>	<i>Percentage</i>
MBO	54%
HBO	58%
WO	49%

Bron: EIM, 2010.

Stellingen over keuze voor zelfstandig ondernemerschap

Ook is aan de studenten een twaalfstal stellingen met betrekking tot zelfstandig ondernemerschap voorgelegd. Op een schaal van 1 tot 7 konden studenten aangeven in hoeverre ze het met de desbetreffende stelling eens waren. Tabel 13 geeft de gemiddelde scores weer. Studenten zijn over het algemeen positief over hun kennis over ondernemerschap (stelling 1-3). Ook hebben ze gemiddeld een positief beeld over ondernemerschap (stelling 4-6). Maar over ondernemerschap als toekomstig beroep zijn ze negatiever (stelling 7-10). Over het algemeen zijn HBO-studenten het meest positief over ondernemerschap. Zij geven aan 11 van de 12 stellingen de hoogste score. Daarna volgen MBO-studenten. WO-studenten zijn het minst positief.

Tabel 13 Stellingen over zelfstandig ondernemerschap (schaalscores 1=helemaal oneens, 7=helemaal eens)*

	<i>MBO</i>	<i>HBO</i>	<i>WO</i>
1. Ik weet wat de factoren zijn voor een succesvolle onderneming	4,1	4,4	3,9
2. Ik weet wat het ondernemerschap inhoudt	5,3	5,5	5,1
3. Ik kan onderscheid maken tussen goede en slechte ondernemers	4,5	4,6	4,4
4. Ondernemer zijn past bij mijn persoonlijke voorkeuren	4,6	4,9	4,4
5. Een carrière als ondernemer is aantrekkelijk voor mij	4,2	4,5	4,0
6. Het ondernemerschap zal mij veel voldoening geven	4,3	4,7	4,3
7. Ik heb de intentie om ooit een onderneming te starten	4,2	4,5	3,9
8. Ik heb er serieus over nagedacht om een onderneming te starten	3,9	4,1	3,4
9. Ik heb er alles voor over om ondernemer te worden	3,4	3,3	2,4
10. Als ik zou willen, zou ik gemakkelijk ondernemer kunnen worden	3,8	4,1	3,8
11. Er zijn maar heel weinig onbeheersbare factoren die kunnen voorkomen dat ik ondernemer word	3,4	3,7	3,1
12. Als ik ondernemer zou worden, weet ik precies waar ik aan begin	3,8	3,8	3,2

MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: EIM, 2010.

4.3 Ondernemerschap tijdens de studie

4.3.1 Zwaarte van ondernemerschap in de studie

Aantal ECTS

Om een beeld te krijgen van de zwaarte van ondernemerschap tijdens de opleiding, is aan de studenten gevraagd hoeveel ECTS (European Credit Transfer System) ze in 2009 aan 'ondernemerschap' hebben besteed. Opvallend is dat een groot deel van de studenten zegt dit niet te weten. Dit is het hoogst in het MBO (88%). Zie Tabel 14. Verder geeft een kwart van de studenten aan geen ECTS aan ondernemerschap te hebben besteed. In het WO is dit het hoogst met 48%. De studenten die wel weten hoeveel ECTS ze hebben besteed, besteedden gemiddeld 12 ECTS. Dit is 20% van de totale studietijd in een jaar (60 ECTS). In het HBO worden gemiddeld de meeste ECTS-punten aan ondernemerschap besteed, namelijk 19. In het MBO is dit 13 en in het WO slechts 3.

Tabel 14 Hoeveel ECTS heb je aan 'ondernemerschap' besteed?*

	MBO	HBO	WO
% studenten dat aantal ECTS niet weet	88%	62%	39%
% studenten dat geen ECTS heeft besteed	7%	19%	48%
% studenten dat wel ECTS heeft besteed	5%	19%	13%
gemiddeld aantal ECTS onder studenten die aantal ECTS wel weten	13	19	3
gemiddeld aantal ECTS onder studenten die wel ECTS hebben besteed	34	39	14

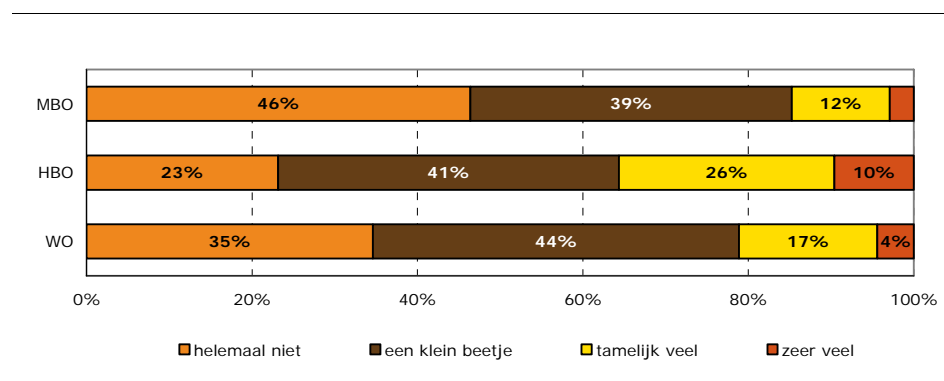
* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: EIM, 2010.

Toetsing competenties tijdens de opleiding

Aan de studenten is gevraagd in hoeverre competenties rond ondernemen getoetst worden tijdens de opleiding. Twee derde van de studenten geeft aan dat dit (enigszins) getoetst wordt. Dit gebeurt het minst in het WO (44%). Zie Figuur 33. In het MBO en HBO ligt dit percentage een stuk hoger, respectievelijk 81% en 76%.

Figuur 33 In hoeverre worden competenties/talenten/prestaties rond ondernemen getoetst tijdens je opleiding?*

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: EIM, 2010.

Bij twee derde van de studenten worden competenties rond ondernemen getoetst

Studenten wordt niet structureel gevraagd naar hun behoefte rond ondernemen

Structureel vragen naar behoefte rond ondernemen

Studenten wordt niet structureel gevraagd naar hun behoefte rond ondernemen. Dit gebeurt bij slechts 1 op de 11 studenten. Dit is nog het meest in het MBO (14%). In het HBO is dat 11% en in het WO slechts 2% (Tabel 15).

Tabel 15 Word je structureel gevraagd naar je behoefte rond ondernemen?*

	MBO	HBO	WO
ja	14%	11%	2%
nee	74%	83%	95%
weet niet	12%	5%	3%

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

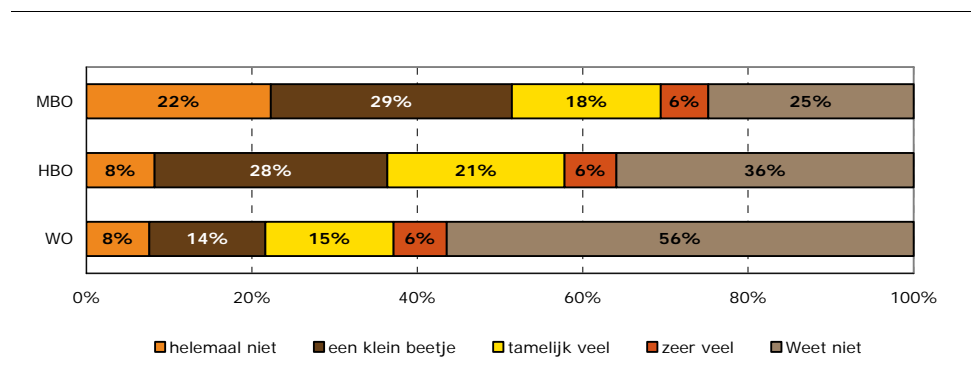
Bron: EIM, 2010.

4.3.2 Aanwezige faciliteiten voor studentondernemers

Studenten zijn niet goed op de hoogte van de aanwezige faciliteiten voor studentondernemers

Wanneer studenten gevraagd wordt naar aanwezige faciliteiten voor studentondernemers, valt op dat veel studenten dit niet weten. Twee derde van de studenten geeft aan niet te weten of er een 'Centre for Entrepreneurship' aanwezig is. Slechts 13% geeft aan dat dit aanwezig is. Dit percentage is het hoogst in het WO (22%), tegenover 13% in het HBO en slechts 3% in het MBO. Ook weet 58% van de studenten niet of er een organisatie voor studentondernemers aanwezig is. 28% geeft aan dat dit aanwezig is of in oprichting is. In het HBO en het WO is dit percentage hoger dan in het MBO (32% en 30% tegenover 24%). Ten slotte geven veel studenten aan niet te weten in hoeverre er voorzieningen aanwezig zijn voor studentondernemers. Dit is met 56% het hoogst in het WO, tegenover 25% in het MBO en 36% in het HBO (Figuur 34). Bijna de helft van de studenten geeft aan dat er in geringe of sterke mate voorzieningen aanwezig zijn. Dit is het hoogst in het HBO (56%) en het MBO (53%). In het WO is dat 36%.

Figuur 34 In hoeverre zijn er binnen je school/universiteit voorzieningen aanwezig voor studentondernemers?*

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

4.3.3 Contacten met ondernemers

Bezoeken van bedrijven

Ruim driekwart heeft wel eens een bedrijf bezocht in het kader van de studie

Ook hebben we de studenten gevraagd naar contacten met ondernemers. Ruim driekwart van de studenten heeft wel eens een bedrijf bezocht als onderdeel van de studie. Dit percentage is hoger in het MBO (86%) en het HBO (82%) dan in het WO (65%). Zie Tabel 16. De mediaan¹ van het aantal keren dat studenten een bedrijf hebben bezocht, is één keer.

Tabel 16 Hoe vaak heb je een bedrijf bezocht (als onderdeel van je studie)?*

	MBO	HBO	WO
0 keer	14%	18%	36%
1 keer	40%	36%	39%
2 tot 3 keer	26%	23%	15%
4 tot 5 keer	12%	14%	6%
>5 keer	8%	9%	4%
totaal	100%	100%	100%

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

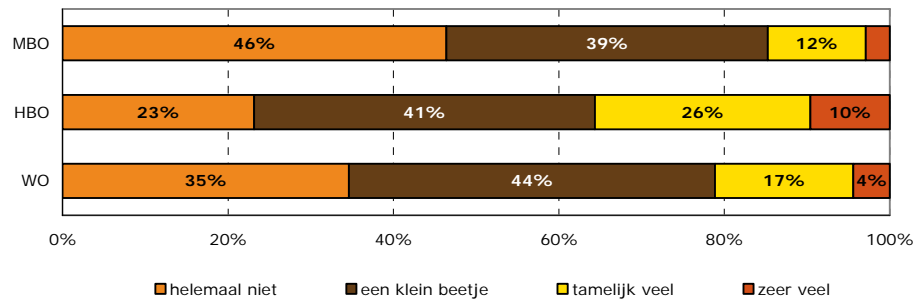
Bron: EIM, 2010.

Ondernemer als gastdocent

Twee derde heeft wel eens een ondernemer als gastdocent gehad

Twee derde van de studenten heeft wel eens een ondernemer als gastdocent gehad. Dit gebeurt in het HBO vaker dan in het MBO en het WO (Figuur 35).

Figuur 35 Heb je bij je studie wel eens een ondernemer als gastdocent gehad?*

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

¹ De mediaan is de middelste waarneming wanneer alle antwoorden gesorteerd worden van klein naar groot.

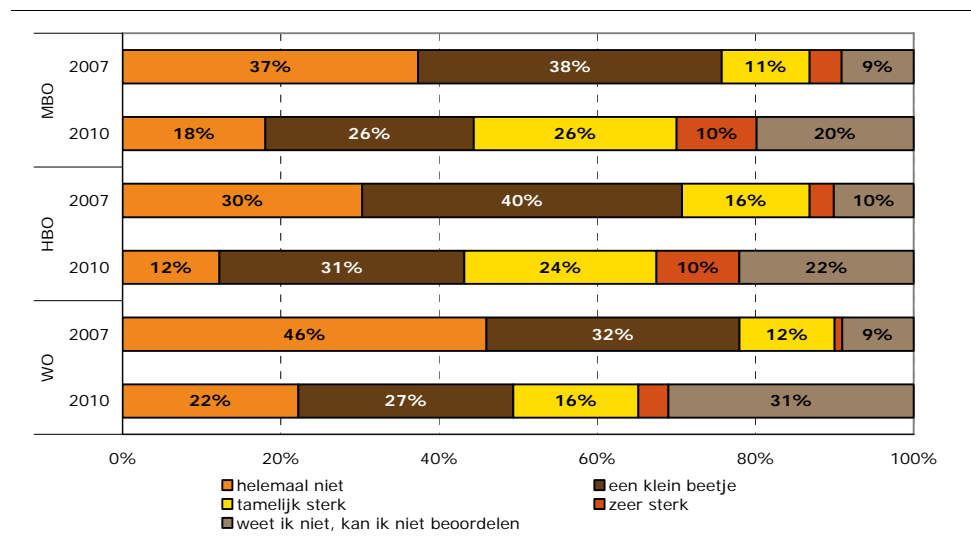
4.4 Stimuleren van ondernemerschap in het onderwijsprogramma

Meer stimulatie van ondernemerschap in het onderwijs waarneembaar

Mate waarin instelling ondernemerschap stimuleert

Bijna 60% van de studenten geeft aan dat hun opleiding (enigszins) probeert ondernemerschap te stimuleren bij de studenten. Hier is een toename te zien ten opzichte van de nulmeting in alle sectoren. In het MBO stijgt dit percentage van 53% naar 62%, in het HBO van 59% naar 66% en in het WO van 45% naar 47% (zie Figuur 36).

Figuur 36 In hoeverre probeert jouw school/opleiding 'ondernemerschap' te stimuleren bij de deelnemers/studenten?

* 2007 - MBO: n=222; HBO: n=608; WO: n=277.

2010 - MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

Stimuleren van ondernemerschapsambities

De helft van de studenten geeft aan ook daadwerkelijk zelf te worden gestimuleerd in hun ondernemerschapsambities. In het MBO en het HBO ligt het percentage studenten dat tamelijk tot zeer sterk gestimuleerd wordt, aanzienlijk hoger dan in het WO (27% en 26% tegenover 10%, Tabel 17).

Tabel 17 In hoeverre word jij door je huidige school/opleiding gestimuleerd in jouw 'ondernemersambities'?*

	MBO	HBO	WO
helemaal niet	23%	22%	34%
een klein beetje	28%	30%	26%
tamelijk sterk	19%	18%	8%
zeer sterk	8%	8%	2%
niet van toepassing, ik heb geen 'ondernemersambities'	9%	13%	16%
weet ik niet, kan ik niet beoordelen	13%	10%	14%
totaal	100%	100%	100%

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: EIM, 2010.

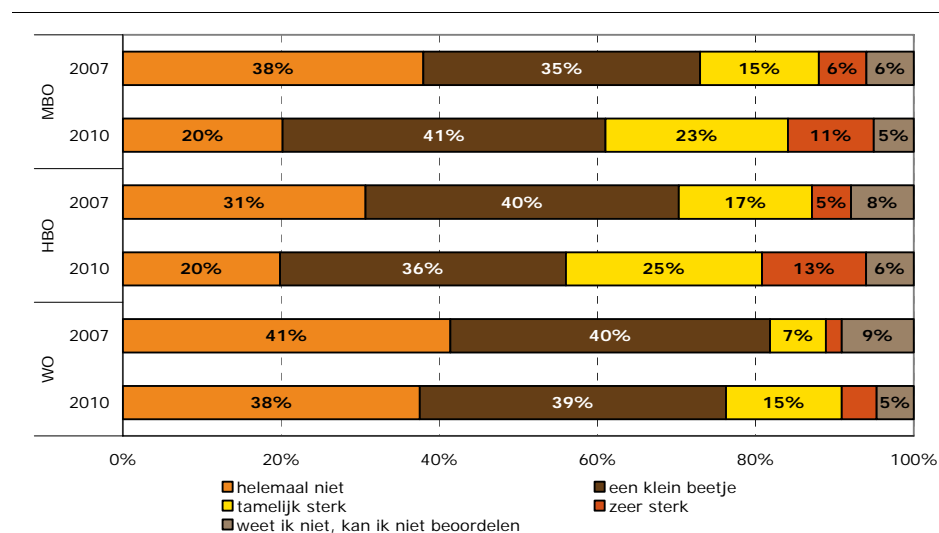
Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

Leren van ondernemersvaardigheden

Studenten leren binnen de opleiding vaker dingen die belangrijk zijn voor ondernemerschap

Ongeveer 70% van de studenten geeft aan binnen de opleiding dingen te leren die belangrijk zijn voor ondernemerschap. Ook hier is een duidelijke stijging te zien ten opzichte van 2007, toen dit nog 56% bedroeg. In het WO stijgt het percentage studenten dat tamelijk tot zeer sterk dingen leert die belangrijk zijn voor ondernemerschap, van 9% naar 19% (Figuur 37). In het HBO stijgt dit van 22% naar 38% en in het MBO van 21% naar 34%.

Figuur 37 Leer je binnen jouw opleiding dingen die belangrijk zijn voor 'ondernemerschap'?*

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

Aan de studenten is een aantal (ondernemende) vaardigheden voorgelegd en gevraagd in hoeverre ze deze tijdens hun opleiding leren. Bij alle opleidingen scoort 'samenwerken' hierbij het hoogst (Tabel 18).

Tabel 18 Bij mijn opleiding leer ik... (scores 1=helemaal oneens, 5=helemaal eens)*

	MBO	HBO	WO
...initiatief nemen	4,3	4,1	3,6
...ontwikkelen van ideeën	4,0	4,1	3,9
...omgaan met tegenslag	3,8	3,5	3,1
...risico nemen	3,3	3,0	2,5
...financiële administratie en planning	2,9	3,0	2,1
...eigen talenten ontdekken	3,8	3,7	3,3
...resultaatgericht werken	4,0	4,0	3,8
...leiderschapskwaliteiten	3,5	3,7	3,0
...samenwerken	4,4	4,5	4,2
...klanten benaderen	3,3	3,1	2,2

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: EIM, 2010.

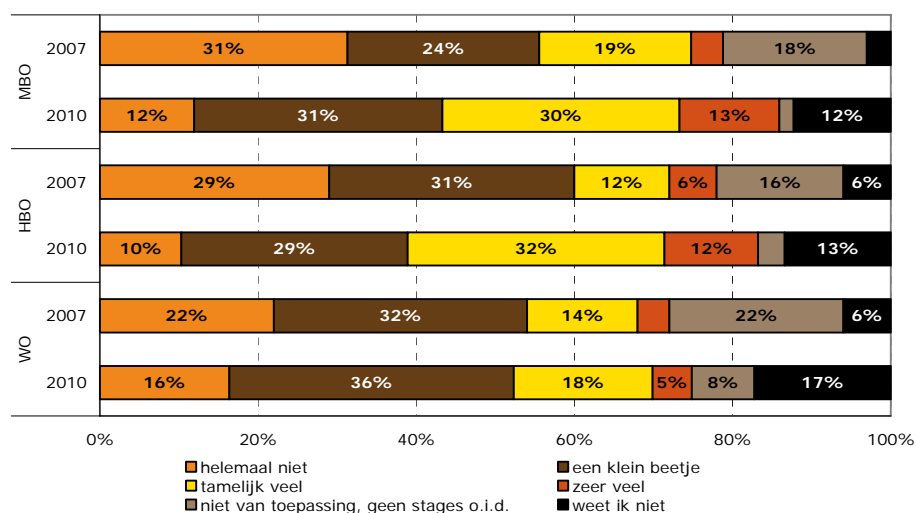
Ook 'initiatief nemen', 'ontwikkelen van ideeën' en 'resultaatgericht werken' scoren hoog. 'Financiële administratie en planning' scoort het laagst. Verder valt op dat WO-studenten deze vaardigheden in mindere mate zeggen te leren dan MBO- en HBO-studenten – i.e. in het WO ligt de gemiddelde score lager dan in het MBO en het HBO.

Mogelijkheden om invulling te geven aan ondernemerschap

Bijna 70% van de studenten ziet mogelijkheden voor ondernemerschap binnen de opleiding...

Bijna 70% van de studenten geeft aan dat er binnen hun opleiding (enigszins) mogelijkheden zijn om invulling te geven aan ondernemerschap binnen de beroepspraktijkvorming/stages e.d. In het MBO en het HBO is een forse stijging te zien van het percentage studenten dat tamelijk tot zeer veel mogelijkheden heeft om invulling te geven aan ondernemerschap, respectievelijk van 23% naar 43% en van 18% naar 44% (Figuur 38). Ook in het WO stijgt dit percentage, zij het in geringere mate (van 18% naar 23%).

Figuur 38 In hoeverre zijn er binnen jouw opleiding mogelijkheden om invulling te geven aan 'ondernemerschap' binnen de beroepspraktijkvorming/stages e.d.?*

* 2007 - MBO: n=211; HBO: n=600; WO: n=276.

2010 - MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

...en meer studenten maken hiervan gebruik

6 op de 10 studenten maakt ook gebruik van deze mogelijkheden. Het percentage studenten dat hier enigszins gebruik van maakt, is in het MBO en HBO aanzienlijk toegenomen sinds de nulmeting uit 2007, van 57% naar 74% respectievelijk van 41% naar 65% (Tabel 19). In het WO stijgt dit van 31% naar 41%.

Tabel 19 In hoeverre doe jij dit ook zelf?*

	MBO		HBO		WO	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010
helemaal niet	33%	15%	42%	17%	47%	34%
een klein beetje	30%	41%	25%	37%	23%	25%
tamelijk sterk	21%	23%	10%	20%	6%	14%
zeer sterk	6%	10%	6%	8%	2%	3%
niet van toepassing	11%	10%	16%	18%	23%	25%
totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%

* 2007 - MBO: n=210; HBO: n=579; WO: n=272.

2010 - MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

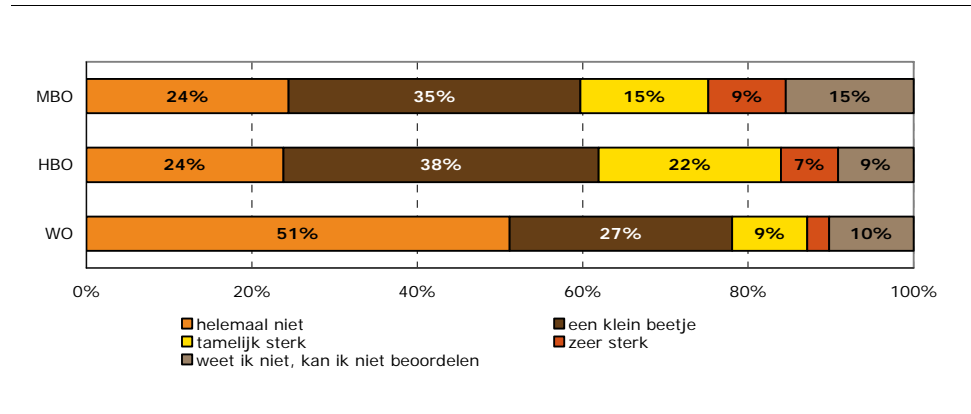
Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

Bij de meerderheid is ondernemerschap verankerd in het onderwijsprogramma

Verankering ondernemerschap in het onderwijsprogramma

De meerderheid van de studenten geeft aan dat ondernemerschap (enigszins) verankerd is in het onderwijsprogramma. Dit is vooral zo in het HBO. In het WO is volgens de helft van de studenten geen sprake van verankering. Zie Figuur 39. Zoals reeds in de eerdere hoofdstukken is aangegeven, kennen universiteiten problemen rondom het invoeren van dit type onderwijs in het vaste curriculum.

Figuur 39 In hoeverre is 'ondernemerschap' verankerd in het onderwijsprogramma. Is ondernemerschap vervlochten met andere vakken?*

* MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.
Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

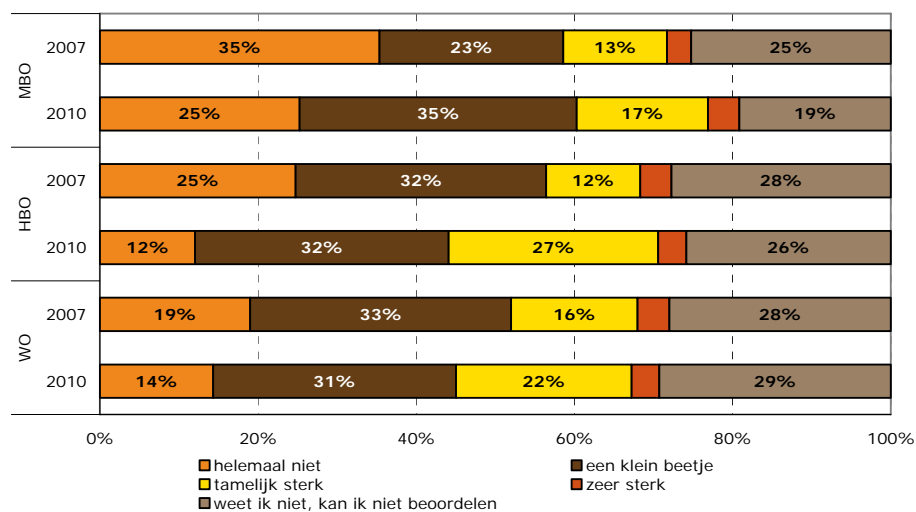
Het is mogelijk dat de figuur niet exact optelt tot 100%. Dit wordt veroorzaakt door afrondingsverschillen.

Meerderheid ziet mogelijkheden voor ondernemerschap buiten het officiële onderwijsprogramma

Ruimte buiten het onderwijsprogramma voor ondernemerschap

Ook buiten het officiële onderwijsprogramma zijn er mogelijkheden om aandacht te besteden aan ondernemerschap. Vaak gebeurt dit via zogenaamde extracurriculaire activiteiten. 6 op de 10 studenten zien hiervoor mogelijkheden. Sinds 2007 is dit percentage toegenomen: van 39% naar 56% in het MBO, van 48% naar 62% in het HBO en van 53% naar 56% in het WO (Figuur 40).

Figuur 40 In hoeverre is er buiten het officiële onderwijsprogramma ruimte om aandacht te besteden aan 'ondernemerschap'?*

* 2007 - MBO: n=201; HBO: n=571; WO: n=271.

2010 - MBO: n=319; HBO: n=377; WO: n=372.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

4.5 Tevredenheid

Studenten zijn niet erg tevreden over activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag

Studenten zijn niet erg tevreden over activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Aan de studenten is gevraagd een rapportcijfer te geven aan de activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Gemiddeld geven de studenten een 6,0. Dit ligt met een 6,3 iets hoger in het HBO en het MBO. In het WO geven studenten met een 5,4 een onvoldoende. Deze lage scores geven aan dat studenten niet erg tevreden zijn over activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Overigens geeft 21% aan niet te weten welk rapportcijfer zij moeten geven. Dit percentage is het hoogst in het WO (28%). In het MBO is dat 20% en in het HBO is het 16%.

4.6 Conclusies

- Uit de enquête onder studenten in het MBO, HBO en WO komt een positief beeld naar voren over de ondernemendheid van studenten. 60% van de studenten beschouwt zichzelf als tamelijk tot zeer ondernemend. Ook is voor 62% van de studenten ondernemerschap een tamelijk tot zeer belangrijk deel van de beroepswens. Dit percentage is ten opzichte van 2007 meer dan verdubbeld.
- Wat betreft de positie van ondernemerschap in het onderwijsprogramma lijkt het beeld positief, maar er is nog ruimte voor verdere verbetering. Aan de ene kant ziet een ruime meerderheid van de studenten namelijk mogelijkheden om aandacht te besteden aan ondernemerschap, zowel binnen als buiten het onderwijsprogramma. Daarbij moet gezegd worden dat er al een verbetering is ten opzichte van 2007. Aan de andere kant

- valt het op dat 3 op de 5 studenten niet weten hoeveel ECTS ze aan ondernemerschap hebben besteed. Ook wordt studenten nauwelijks gevraagd naar hun behoeften op het gebied van ondernemerschap.
- Een ruime meerderheid van de studenten heeft contact met ondernemers. Ruim driekwart van de studenten heeft wel eens een bedrijf bezocht als onderdeel van hun studie. Verder heeft twee derde van de studenten wel eens een ondernemer als gastdocent gehad.
 - Wat betreft de faciliteiten voor studentondernemers valt er nog een hoop te winnen. Het valt op dat studenten slecht op de hoogte zijn of dergelijke faciliteiten aanwezig zijn. Verder geeft slechts 13% van de studenten aan dat er een 'Centre for Entrepreneurship' aanwezig is binnen hun school/universiteit. 28% geeft aan dat er een organisatie voor studentondernemers aanwezig is. Voorzieningen zoals kantoorfaciliteiten, ateliers of werkruimtes, advies over het maken van businessplannen en toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel lijken vaker aanwezig; dit wordt door bijna de helft van de studenten genoemd.
 - Over het stimuleren van ondernemerschap is het beeld positief. Er is een verbetering te zien ten opzichte van 2007. 60% van de studenten geeft nu aan dat onderwijsinstellingen ondernemerschap proberen te stimuleren. Verder zegt ongeveer 70% van de studenten tijdens de opleiding dingen te leren die belangrijk zijn voor ondernemerschap. Een ruime meerderheid geeft aan dat dergelijke competenties ook worden getoetst tijdens de opleiding.
 - Studenten zijn beperkt tevreden over activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Ze geven een gemiddeld rapportcijfer van een 6.
 - Kijkend naar de verschillende onderwijssectoren, lijkt ondernemerschap in het HBO en het MBO over het algemeen verder gevorderd dan in het WO.

5 Conclusies en aanbevelingen

In dit hoofdstuk zetten we de conclusies uit de voorgaande hoofdstukken op een rij. Daarna formuleren we enkele aanbevelingen voor het ondernemerschapsonderwijs in Nederland. Dit houdt EIM beperkt, omdat de eenmeting vooral is gericht op het in kaart brengen van ontwikkelingen op het gebied van ondernemend gedrag en ondernemerschap in het onderwijs en niet op het doen van aanbevelingen.

5.1 Conclusies

In de periode van 2007 tot begin 2010 is er binnen het onderwijsveld een kleine verschuiving waar te nemen naar meer stimulering van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Zeker als het gaat om verankering in het curriculum/onderwijsprogramma, zien we een verschuiving van 'helemaal niet' naar minstens 'een klein beetje'. Daarbij vinden studenten zichzelf ondernemender en is de wens onder studenten om ondernemer te worden bijna verdubbeld.

Verankering in het onderwijsprogramma

Op het gebied van verankering van ondernemerschap in het onderwijs zijn kleine verschuivingen waar te nemen. Zo is er in de missie of visie van de onderwijsinstellingen iets meer aandacht voor ondernemerschap of ondernemend gedrag: van 29% in 2007 naar 32% in 2010. Daarnaast zien we dat verankering van ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum op gang is gekomen. Van de ondervraagde onderwijsinstellingen geeft 22% tijdens deze eenmeting aan dat er sprake is van verankering in het curriculum. Bij de nulmeting was dat 18%. Steeds minder onderwijsinstellingen zeggen dit aspect helemaal niet in het curriculum te hebben opgenomen en steeds meer zeggen dat dit een klein beetje het geval is. De verschillen tussen de sectoren zijn groot. Daarbij is een tweedeling aan te brengen tussen het primair en voortgezet onderwijs enerzijds en het MBO, HBO en WO anderzijds.

In het primair en voortgezet onderwijs blijft de verankering achter bij de andere sectoren. Ook geeft een meerderheid van de scholen in het primair en voortgezet onderwijs aan binnen nu en drie jaar niet toonaangevend te willen zijn op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het MBO, HBO en WO zeggen bijna alle instellingen wel dit te willen bereiken. Hierbij hebben we gemerkt dat in het primair onderwijs meespeelt dat begrippen als ondernemerschap of ondernemend gedrag een 'containerbegrip' zijn. Basisscholen kunnen zich hiermee niet identificeren. Hoe hoger het opleidingsniveau des te sterker het bestuur betrokken is bij de stimulatie van ondernemerschap. In het MBO, het HBO en het WO is ondernemerschap of ondernemend gedrag belangrijker voor het gewenste competentieprofiel van docenten dan in het primair en voortgezet onderwijs.

De meerderheid van de scholen heeft een duidelijk functionerend aanspreekpunt voor ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het MBO, het

HBO en het WO heeft ruim 80% van de instellingen specifieke activiteiten georganiseerd, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag. In het primair en voortgezet onderwijs is dit veel minder. Een ruime meerderheid weet het aan dergelijke activiteiten bestede bedrag niet te noemen. Voor de instellingen die wel een bedrag konden noemen, geldt dat er bij een hoger opleidingsniveau meer budget is voor activiteiten rondom ondernemerschap of ondernemend gedrag.

Behalve in het MBO en het HBO is er nauwelijks toetsing van competenties, talenten en prestaties tijdens de schoolloopbaan. Bij afronding van de opleiding is dit nog veel minder het geval. De helft van de responderende HBO's maakt in enige of sterke mate gebruik van ondernemersrelevante EVC's. In het HBO zijn relatief meer studenten die veel ECTS-punten besteden aan ondernemerschap dan in het WO. Het is moeilijk voor de onderwijsinstellingen in het MBO, HBO en WO aan te geven hoeveel studenten binnen vijf jaar na afronding van de opleiding een eigen bedrijf hebben.

Als het gaat om evaluaties op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag, dan worden docenten hierbij het vaakst betrokken. Ondernemerschapsactiviteiten krijgen van de onderwijsinstellingen lage rapportcijfers. De laagste score van 5,0 wordt gegeven door het primair onderwijs. De hoogste score van 6,9 is afkomstig van het HBO.

Betrokkenheid

Vooraf in het HBO zijn veel docenten betrokken bij activiteiten omtrent ondernemerschap. Daarnaast hebben docenten relatief veel invloed op de ontwikkeling van activiteiten en kunnen zij hiertoe verbetervoorstellen indienen. Ook komt ondernemerschap in het HBO het sterkst tot uiting in de functionerings- en beoordelingsgesprekken. Docenten in het MBO, het HBO en het WO hebben veel contacten met ondernemers. In het MBO komen relatief veel docentenstages voor, namelijk bij 60%, maar het PO, het VO en het WO scoren laag wat betreft docentenstages.

Het VO en het MBO scoren goed wat betreft bedrijfsbezoeken door leerlingen en studenten. Dit gebeurt op bijna alle scholen. Inventarisering van de behoeften van leerlingen en studenten rondom ondernemerschap of ondernemend gedrag vindt in het PO, het VO en het WO veel minder plaats dan in het MBO en het HBO. Het WO scoort het best wat betreft voorzieningen omtrent ondernemerschap (studentenondernemersorganisatie en andere voorzieningen), maar het MBO blijft relatief achter bij het gemiddelde.

Het MBO en het HBO hebben een sterke relatie met het bedrijfsleven. Van oudsher heeft het MBO goede contacten met het MKB, omdat het MKB een groot deel van zijn toekomstige werknemers zoekt in het MBO. Ten opzichte van de nulmeting zien we meer actieve partnerships tussen onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven. Het aantal bezoeken van bedrijven of ondernemers aan de school is overwegend gedaald. In het bijzonder in het HBO worden ondernemers of bedrijven regelmatig ingezet als gastdocent en worden deze vaak verscheidene keren ingezet.

Het PO en het VO scoren relatief laag wanneer het gaat om de betrokkenheid van bijvoorbeeld docenten, bedrijven en leerlingen bij het thema on-

dernemerschap. Het PO scoort daarentegen wel goed wat betreft de inzet van ouders. Zij geven dan vooral gastlessen of bieden ondersteuning bij projecten.

Opvattingen en ervaringen van studenten

Uit de enquête onder studenten in het MBO, HBO en WO komt een positief beeld naar voren over de ondernemendheid van studenten. 60% van de studenten beschouwt zichzelf als tamelijk tot zeer ondernemend. Ook is voor 62% van de studenten ondernemerschap een tamelijk tot zeer belangrijk deel van de beroepswens. Dit percentage is ten opzichte van 2007 meer dan verdubbeld. Ook zeggen, ten opzichte van de nulmeting, nu relatief meer studenten *zeker* ondernemer te willen worden (van 13% naar 23%).

Wat betreft de positie van ondernemerschap in het onderwijsprogramma lijkt het beeld positief, maar er is nog ruimte voor verdere verbetering. Aan de ene kant ziet een ruime meerderheid van de studenten namelijk mogelijkheden om aandacht te besteden aan ondernemerschap, zowel binnen (68%) als buiten (59%) het onderwijsprogramma. Daarbij moet gezegd worden dat er al een verbetering is ten opzichte van 2007: 50% respectievelijk 47%. Aan de andere kant valt het op dat 3 op de 5 studenten niet weten hoeveel ECTS ze aan ondernemerschap hebben besteed. Ook wordt studenten nauwelijks gevraagd naar hun behoeften op het gebied van ondernemerschap.

Een ruime meerderheid van de studenten heeft contact met ondernemers. Ruim driekwart van de studenten heeft wel eens een bedrijf bezocht als onderdeel van hun studie. Verder heeft twee derde van de studenten wel eens een ondernemer als gastdocent gehad.

Wat betreft de faciliteiten voor studentondernemers valt er nog een hoop te winnen. Het valt op dat studenten slecht op de hoogte zijn of dergelijke faciliteiten aanwezig zijn. Verder geeft slechts 13% van de studenten aan dat er een 'Centre for Entrepreneurship' aanwezig is binnen hun school of universiteit. 28% geeft aan dat er een organisatie voor studentondernemers aanwezig is. Voorzieningen zoals kantoorfaciliteiten, ateliers of werkruimtes, advies over het maken van businessplannen en toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel lijken vaker aanwezig; dit wordt door bijna de helft van de studenten genoemd.

Over het stimuleren van ondernemerschap is het beeld positief. Er is een verbetering te zien ten opzichte van 2007. 60% van de studenten geeft nu aan dat onderwijsinstellingen ondernemerschap proberen te stimuleren. In de nulmeting was dat 53%. Verder zegt ongeveer 70% van de studenten tijdens de opleiding dingen te leren die belangrijk zijn voor ondernemerschap. Een ruime meerderheid geeft aan dat dergelijke competenties ook worden getoetst tijdens de opleiding.

Studenten zijn beperkt tevreden over activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Ze geven een gemiddeld rapportcijfer van een 6.

5.2 Aanbevelingen

De eenmeting is primair gericht op het in kaart brengen van de stand van zaken rondom ondernemerschapsonderwijs in Nederland en veel minder op de achterliggende ontwikkelingen. Desalniettemin kwamen we enkele punten tegen waarop we toch een aanbeveling willen doen, namelijk:

- Verbeter de beeldvorming over ondernemerschap
- Pas de inspectienormen aan
- Zet ondernemende directeuren in
- Meet of toets ondernemerschap
- Vergroot bekendheid van faciliteiten studentondernemers
- Neem institutionele belemmeringen in het WO weg
- Betrek het veld bij het formuleren van actiepunten voor het beleid.

In het navolgende lichten we deze aanbevelingen verder toe.

Verbeter de beeldvorming over ondernemerschap

In de nulmeting werd bij de aanbevelingen geconstateerd dat de beeldvorming over ondernemerschap in Nederland voor verbetering vatbaar is. Er werd gesteld dat beeldvorming weliswaar van veel factoren afhankelijk is, maar dat als kinderen al vroeg bekend raken met ondernemen, er een belangrijke investering plaatsvindt in het werken aan een positieve beeldvorming over ondernemen. Onderwijs speelt daarbij een hoofdrol, omdat alle kinderen naar school gaan. Met het Actieprogramma Onderwijs en Ondernemen is hiermee een start gemaakt. Toch merken we dat vooral in het primair onderwijs nog veel scholen een afwijzende houding hebben ten aanzien van ondernemend onderwijs. Vaak kregen we de reactie: 'We zijn een (kleine) basisschool en doen niets met ondernemerschap'. De begrippen "ondernemendheid en ondernemerschap" staan te ver van ze af. Bij doorvragen bleken sommige scholen toch bezig te zijn met ondernemend gedrag. Zij schaarden dit onder termen als initiatief, zelfstandigheid, creativiteit of samenwerken. De beeldvorming over ondernemend gedrag of ondernemerschap is dus niet eenduidig in het primair onderwijs. We denken dat, als er beter wordt gecommuniceerd over de begrippen ondernemend gedrag en ondernemerschap, met bijvoorbeeld een boekje of foldermateriaal of op de website www.onderwijsonderneemt.nl met best practices van activiteiten in het primair onderwijs, dit de beeldvorming in het primair onderwijs ten goede komt. Ook kunnen best practices enthousiasmerend werken. In zekere zin geldt dit ook voor het voortgezet onderwijs.

Pas de inspectienormen aan

We merkten dat scholen in sommige gevallen wel ondernemend onderwijs willen aanbieden, maar op de vingers worden getikt door de onderwijsinspectie. Zij maken volgens de inspectie in dat geval niet genoeg 'verplichte' lessen. De scholen werden hierdoor ontmoedigd en zijn gestopt met hun activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag. Als daadwerkelijk wordt gestreefd naar verankering van ondernemend onderwijs in Nederland dan moeten de inspectienormen hierop worden aangepast. Anders blijft dit in de weg staan en komt ondernemend onderwijs niet volledig van de grond.

Zet ondernemende directeuren in

De mate waarin ondernemerschap is opgenomen in het competentieprofiel van docenten hangt sterk samen met in hoeverre de respondent (vaak directeur, rector of decaan) zichzelf een soort ondernemer voelt. Voor het van de grond komen van ondernemerschapsonderwijs is het van belang dat degene die de dagelijkse leiding heeft op de onderwijsinstelling ondernemend is, bijvoorbeeld door zelf ervaring te hebben als ondernemer of veel contacten te hebben met het bedrijfsleven. Pas dan zal de dagelijkse leiding ook ondernemende docenten werven. In de ideale situatie brengen de docenten, gestimuleerd door de directie, vervolgens hun kennis en ervaring op het gebied van ondernemend gedrag of ondernemerschap over aan de leerlingen en studenten, waardoor het ondernemerschap in het onderwijs (beter) wordt geïntegreerd.

Meet of toets ondernemerschap

Wat ons is opgevallen is, dat het bevorderen van ondernemerschap of ondernemend gedrag nauwelijks gemeten wordt in het onderwijs. Ten eerste heeft bijna driekwart van de onderwijsinstellingen geen idee welk bedrag is besteed aan ondernemerschap. Ten tweede weten ze niet welke vorderingen leerlingen en studenten maken, omdat competenties op dit terrein nauwelijks worden getoetst. De onderwijsinstellingen hebben door het ontbreken van toetsing geen beeld of de activiteiten op dit gebied bereiken wat beoogd is. We denken dat als onderwijsinstellingen structureel aandacht besteden aan het meten van ondernemend gedrag of ondernemerschap in onderwijsinstellingen, zij beter zicht krijgen op de vorderingen die ze bij leerlingen bereiken. Dit kan motiverend werken bij het doorpakken met ondernemend onderwijs. Het bijkomende voordeel van het meten van resultaten is dat onderwijsinstellingen constructief bezig zijn met ondernemerschap en er meer bewustzijn wordt gecreëerd van de begrippen ondernemend gedrag en ondernemerschap.

Vergroot bekendheid van faciliteiten studentondernemers

Ondernemerschap is een belangrijker onderdeel geworden van de beroepswens en ook meer studenten geven aan nu *zeker* ondernemer te willen worden. Maar als vervolgens de studenten gevraagd wordt naar de aanwezige faciliteiten op hun school of universiteit dan weten studenten niet of er een organisatie of voorzieningen voor studentondernemers aanwezig zijn en of er een Centre for Entrepreneurship aan de school of universiteit is verbonden. In het WO zeggen de meeste studenten niet op de hoogte te zijn van de aanwezige faciliteiten. Ruim de helft van de onderwijsinstellingen in het HBO en het WO geeft aan dat er organisaties voor studentondernemers zijn en bijna de helft van de instellingen geeft aan dat er tamelijk of zeer veel voorzieningen zijn voor studentondernemers. Uit het bovenstaande blijkt dat studenten wel met ondernemerschap bezig willen zijn en er actief mee aan de slag willen, maar de aanwezige faciliteiten niet weten te vinden. Op dit moment sluiten vraag en aanbod niet goed op elkaar aan. Vanuit de onderwijsinstellingen zou bijvoorbeeld meer promotie kunnen komen van de aanwezige voorzieningen en het Centre for Entrepreneurship. Een handig medium hiervoor is bijvoorbeeld het internet. Zo zijn de websites van de Centres for Entrepreneurship vaak moeilijk vindbaar en geven zoekmachines eerst andere resultaten. Door de bekendheid van de aanwezige faciliteiten

voor studentondernemers te vergroten, wordt het bewustzijn onder deze (aspirant)ondernemers verhoogd en kan meer ondernemend potentieel worden 'gespot'.

Neem institutionele belemmeringen in het WO weg

In het wetenschappelijk onderwijs loopt men aan tegen institutionele belemmeringen. De ondernemersactiviteiten hebben moeite om door te dringen tot het verplichte curriculum. De ondernemersactiviteiten vinden daardoor vooral buiten het curriculum plaats. De belangrijkste knelpunten zijn: de outputgerichte financieringsstructuur en de gevestigde belangen van reeds bestaande vakgroepen en afdelingen. Het is niet eenvoudig voor een universiteit om deze knelpunten aan te pakken. Om ondernemerschap echt door te laten dringen tot het curriculum van WO-instellingen is wellicht een stimulans nodig van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap door het sturen met geld en/of afschaffen en aanpassen van regelgeving.

Betrek het veld bij formuleren van actiepunten voor het beleid

We willen onze aanbevelingen afsluiten met een advies in de richting van beleidsmakers. We dagen de beleidsmakers uit het rapport van deze eenmeting kritisch te lezen. Op veel aspecten zijn positieve verschuivingen waar te nemen, maar ook zijn er een aantal aspecten die laag scoren. Het is niet aan EIM om hieraan actiepunten te verbinden, maar wel aan de beleidsmakers. Het is volgens ons uitermate belangrijk om het formuleren van actiepunten samen in te vullen met het 'veld', dat wil zeggen niet alleen met beleidsmakers van de verschillende ministeries, maar ook met vertegenwoordigers die dicht bij de praktijk staan, uit het PO en het VO enerzijds en uit het MBO, het HBO en het WO anderzijds. Uit de resultaten van deze eenmeting blijkt er tussen deze sectoren een duidelijke tweedeling te zijn of anders gezegd het PO en het VO gaan anders om met ondernemerschaps-onderwijs dan het MBO, het HBO en het WO. Instrumenten als een groepsdiscussie of een brainstormsessie kunnen hiervoor worden ingezet. Door het samenbrengen van beleidsmakers en het veld is het mogelijk om te achterhalen waarom scholen op bepaalde aspecten wel en op andere niet goed scoren. Maar bovenal kan op deze manier worden bepaald wat de meest belangrijke actiepunten zijn voor de komende periode en op welke manier deze kunnen worden ingepast in het beleid.

BIJLAGE I Kwaliteitskader

Om de samenwerking tussen (en de zichtbaarheid van) ondernemende instellingen (projecten, activiteiten) aan te moedigen, heeft Agentschap NL een kwaliteitskader ontwikkeld. Het kwaliteitskader is geen instrument op zich. Het is bedoeld als leidraad voor een subsidieprogramma, materialen die ten behoeve van het onderwijs ontwikkeld worden of professionalisering van docenten.

Figuur 41 Kwaliteitskader

Bron: Agentschap NL.

Voor meer informatie over het kwaliteitskader:

www.onderwijsonderneemt.nl

BIJLAGE II Enquête onder onderwijsinstellingen

II.1 Aanpak

Om te bezien in hoeverre onderwijsinstellingen in Nederland sinds de nulmeting uit 2007 vooruitgang hebben geboekt bij het bevorderen van ondernemerschap of ondernemend gedrag bij leerlingen en studenten, is bij deze eenmeting getracht zo veel mogelijk in te zetten op vergelijkbaarheid. In de nulmeting is een set van indicatoren ontwikkeld die de stand van zaken rondom ondernemerschapsonderwijs in kaart kunnen brengen. Vervolgens heeft B&A Consulting een vragenlijst geformuleerd waarin deze indicatoren terugkomen. Helaas komt slechts een beperkt deel van de indicatoren terug in het hoofdrapport. EIM heeft er maximaal op ingezet om een vergelijking mogelijk te maken.

Voor de start van de eenmeting heeft Agentschap NL gevraagd de indicatoren, zoals geformuleerd in de nulmeting, onder de loep te nemen. Gezien het economische belang van het bevorderen van ondernemend onderwijs zullen er waarschijnlijk na onderhavige eenmeting nog meer herhalingsmetingen volgen. Het is daarom van belang de indicatoren die daadwerkelijk iets aangeven over de vorderingen van ondernemend onderwijs, stabiel te houden over een langere periode. In verband met de hanteerbaarheid en het beperkt houden van de administratieve lasten voor onderwijsinstellingen is het wenselijk de set indicatoren beperkt te houden. Daarnaast is het van belang de set indicatoren voor de verschillende soorten onderwijsinstellingen zo veel mogelijk vergelijkbaar te houden. Zo wordt het mogelijk onderwijssoorten onderling te vergelijken en middelen ter stimulering van ondernemend onderwijs daar in te zetten waar het meeste effect wordt bereikt.

Om bovenstaande redenen heeft EIM de set indicatoren opnieuw vastgesteld. Hierbij is een koppeling gezocht met het door Agentschap NL gehanteerde kwaliteitskader (zie bijlage I). Het kwaliteitskader dient ter ondersteuning en kwaliteitsborging voor de onderwijsinstellingen. Het is bijvoorbeeld bedoeld als leidraad voor een subsidieprogramma, materialen die ten behoeve van het onderwijs ontwikkeld worden of professionalisering van docenten. Bij de vormgeving en uitvoering van het ondernemend onderwijs kan ditzelfde kwaliteitskader worden ingezet om te sturen op resultaten.

Bij het ombouwen van het kwaliteitskader naar een indicatorenkader bleek dat de indicatoren in de nulmeting vooral de pijlers strategie en methodiek in kaart brachten. De pijlers ontwikkeling en inhoud kwamen in de nulmeting veel minder aan bod. Het indicatorenkader is weergegeven in Tabel 20. Vervolgens is het indicatorenkader vertaald naar een vragenlijst (zie II.2). In afwijking van de nulmeting is op hoofdlijnen voor alle onderwijsinstellingen dezelfde vragenlijst gebruikt. Dit om een vergelijking tussen de diverse sectoren mogelijk te maken. De vragenlijst is uitgezet via internet. In de nulmeting is de vragenlijst ook via een internetenquête afgenomen. Om de vergelijking met de nulmeting te houden en om methodische fouten te voorkomen, is een andere vorm van enquêtering niet geschikt. Voor de internetenquête heeft EIM zusterbedrijf Stratus ingeschakeld. Stratus heeft ook de mailing verzorgd met de uitleg en inlogcodes voor de enquête.

Tabel 20 Indicatorenkader

Pijler	Subpijler	Indicator	Nr.
VISIE		Aandacht voor ondernemerschap in missie/visie	P1
		Verankering ondernemerschap in het curriculum	P2
		Betrokkenheid (college van) bestuur	P8_5
		Toonaangevendheid in de regio binnen nu en drie jaar	P8_6
STRATEGIE	Externe omgeving	Bezoeken van leerlingen aan bedrijven + frequentie	L1/L2
	Externe omgeving	Bezoek van bedrijven/ondernemers aan school + frequentie	B3/B4
	Externe omgeving	Ondernemers als gastdocenten + frequentie	B5/B6
	Externe omgeving	Betrokkenheid van ouders	O1
	Externe omgeving	Rol van ouders	O2
	Externe omgeving	Vraaggestuurdheid door omgeving/bedrijfsleven	P8_1
	Middelen	Budget voor ondernemerschapsactiviteiten	P6
	Middelen	Budget voor ondernemerschapsactiviteiten als percentage van het totale budget	P7
	Middelen	Vinden van alternatieve financieringsmiddelen	P8_4
	Programma	Specifieke ondernemerschapsactiviteiten	P4
	Organisatie	Competentieprofiel van docenten	P3
	Organisatie	Contact docenten met ondernemers + frequentie	D3/D4
	Organisatie	Functionerend aanspreekpunt	P8_2
ONTWIKKELING	Transparantie	Toetsing competenties tijdens schoolloopbaan	T1
	Evaluatie	Betrokken partijen bij evaluaties	E1
	Evaluatie	Rapportcijfer ondernemerschapsactiviteiten	E2
	User driven	Structureel vragen naar behoeften rond ondernemerschap	L3
	Medewerkers	Aantal betrokken docenten bij ondernemerschapsactiviteiten	D1
	Medewerkers	Ondernemerschap als onderdeel functioneringsgesprekken	D2
	Medewerkers	Stages van docenten in het bedrijfsleven + frequentie	D5/D6
	Medewerkers	Docenten krijgen (aanvullende) opleiding(en)/training(en)	D7_1
	Medewerkers	Docenten hebben invloed op de ontwikkeling van activiteiten	D7_2
	Medewerkers	Docenten kunnen verbetervoorstellen indienen	D7_3
METHODIEK	Contextrijk	Aanwezigheid Centre for Entrepreneurship	P5
	Faciliterend	Mogelijkheid tot meedraaien of opzetten onderneming	L4
	Faciliterend	Aanwezigheid organisatie voor studentondernemers	L5
	Faciliterend	Aanwezigheid van voorzieningen voor studentondernemers	L6
	Ervaringsgericht	Toetsing competenties na afronding schoolloopbaan	T2
	Ervaringsgericht	Gebruik van EVC's	T3
	Ervaringsgericht	Percentage studenten >28 ECTS-punten aan ondernemerschap	T4
	Ervaringsgericht	Verandering van aantal ECTS-punten aan ondernemerschap	T5
	Ervaringsgericht	Percentage studenten dat afstudeert op maken businessplan	T6
	Ervaringsgericht	Percentage studenten dat afstudeert op eigen onderneming	T7
	Ervaringsgericht	Percentage studenten dat na afronding opleiding binnen vijf jaar een eigen onderneming heeft gestart	T8
	Multidisciplinair	Samenwerking tussen verschillende (vak)disciplines	P8
INHOUD	Alle	Initiatief nemen, ontwikkelen van ideeën, omgaan met tegenslag, risico nemen, financiële administratie en planning, eigen talenten ontdekken, resultaatgericht werken, leiderschapskwaliteiten, samenwerken, klanten benaderen, werken van de markt	L7

Bron: EIM, 2010.

II.2 Vragenlijst

Het indicatorenkader stond aan de basis van de ontwikkeling van de vragenlijst. Ten behoeve van de vragenlijst zijn de indicatoren/vragen in een voor de respondent begrijpelijke volgorde geplaatst. De vragenlijst bestond uit negen blokken (zie Tabel 21).

Tabel 21 Schematische weergave van de vragenlijst

Vraagblok	Nr.	Omschrijving
Algemeen	A1	Functie
	A2	Aantal leerlingen/studenten
	A3	Aantal docenten
	A4	Respondent voelt zichzelf ondernemer
Onderwijs- programma	P1	Aandacht voor ondernemerschap in missie/visie
	P2	Verankering ondernemerschap in het curriculum
	P3	Competentieprofiel van docenten
	P4	Specifieke ondernemerschapsactiviteiten
	P5	Aanwezigheid Centre for Entrepreneurship
	P6	Budget voor ondernemerschapsactiviteiten
	P7	Budget voor ondernemerschapsactiviteiten als percentage van het totale budget
	P8	Zes stellingen
Betrokkenheid bedrijfsleven	B1/B2	Aanwezigheid actief partnership + intensiteit
	B3/B4	Bezoek van bedrijven/ondernemers aan school + frequentie
	B5/B6	Ondernemers als gastdocenten + frequentie
Betrokkenheid docenten	D1	Aantal betrokken docenten bij ondernemerschapsactiviteiten
	D2	Ondernemerschap als onderdeel functioneringsgesprekken
	D3/D4	Contact docenten met ondernemers + frequentie
	D5/D6	Stages van docenten in het bedrijfsleven + frequentie
	D7	Drie stellingen
Betrokkenheid ouders	O1	Betrokkenheid van ouders
	O2	Rol van ouders
Betrokkenheid leerlingen	L1/L2	Bezoeken van leerlingen aan bedrijven + frequentie
	L3	Structureel vragen naar behoeften rond ondernemerschap
	L4	Mogelijkheid tot meedraaien of opzetten onderneming
	L5	Aanwezigheid organisatie voor studentondernemers
	L6	Aanwezigheid van voorzieningen voor studentondernemers
	L7	Elf stellingen
Toetsing/ examinering	T1	Toetsing competenties tijdens schoolloopbaan
	T2	Toetsing competenties na afronding schoolloopbaan
	T3	Gebruik van EVC's
	T4	Percentage studenten >28 ECTS-punten aan ondernemerschap
	T5	Verandering van aantal ECTS-punten aan ondernemerschap
	T6	Percentage studenten dat afstudeert op maken businessplan
	T7	Percentage studenten dat afstudeert op eigen onderneming
	T8	Percentage studenten dat na afronding opleiding binnen vijf jaar een eigen onderneming heeft gestart
Evaluatie	E1	Betrokken partijen bij evaluaties
	E2	Rapportcijfer ondernemerschapsactiviteiten

Het is ons opgevallen dat in de eerder gebruikte vragenlijst vrijwel bij iedere gesloten vraag ook een open vraag is toegevoegd terwijl de rapportage geen enkel gebruik daarvan verraadde. Dit maakte de vragenlijst onnodig lang. Lange vragenlijsten of lijsten met veel open vragen zijn onaantrekkelijk voor respondenten en zullen dus een lagere respons kennen dan compacte vragenlijsten. We hebben de open vragen geschrapt en aan het eind van de vragenlijst een vraag opgenomen waarin de respondent zijn/haar opmerking(en) kwijt kon.

Intro

Welkom in de vragenlijst voor het onderzoek 'Onderwijs & Ondernemerschap'. Bij voorkeur een respondent de vragenlijst laten invullen die zo veel mogelijk kan antwoorden vanuit de verantwoordelijkheid. Bij voorkeur de directeur/decaan (algemeen of sectie of faculteit e.d.) of degene die de dagelijkse leiding heeft.

VO: We willen u vragen om de vragenlijst in te vullen voor uw eigen vestiging.
MBO, HBO, WO: We willen u vragen om de vragenlijst in te vullen voor uw eigen richting en niet voor de overkoepelende onderwijsinstelling.

Algemeen

We beginnen met een aantal algemene vragen.

A1: Wat is uw functie?

A2: Hoeveel leerlingen of studenten telt uw school/onderwijsinstelling?
Antw.: leerlingen

A3: Hoeveel docenten zijn actief binnen uw school/onderwijsinstelling?
Antw.:docenten

A4: In hoeverre voelt u zich een soort 'ondernemer'?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk

Ondernemerschap en het onderwijsprogramma

De volgende vragen gaan over het onderwijsprogramma op uw school/onderwijsinstelling op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag.

P1: In hoeverre wordt er binnen het (school)plan of de missie/visie van de school/onderwijsinstelling aandacht besteed aan het aspect ondernemerschap of ondernemend gedrag?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk

P2: In hoeverre is ondernemerschap of ondernemend gedrag verankerd in het curriculum/onderwijsprogramma?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk

P3: In hoeverre is ondernemerschap of ondernemend gedrag onderdeel van het gewenste competentieprofiel van docenten op uw onderwijsinstelling?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk

P4: Zijn er op uw school/onderwijsinstelling in 2009 specifieke activiteiten geweest, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag?

- 1 Ja → Ga naar vraag P5.
- 2 Nee → Ga naar vraag P8.

P5: Is er binnen uw onderwijsinstelling een 'Centre for Entrepreneurship' aanwezig? (als P4=ja en sector is MBO, HBO of WO)

- 1 Ja
- 2 Nee

P6: Welk bedrag is in 2009 besteed op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag? (als P4=ja)

Antw.:euro Weet niet

P7: Welk percentage van het totale onderwijsbudget heeft uw school/instelling in 2009 besteed op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag? (als P4=ja)
 Antw.:% Weet niet

P8: Tot slot van dit blok volgen nog een aantal stellingen.

Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag...	helemaal oneens		helemaal eens	
...wordt de invulling van de onderwijsprogramma's altijd gestuurd door vragen uit de omgeving/het bedrijfsleven	☐	☐	☐	☐
...is er binnen de school/onderwijsinstelling een duidelijk functionerend aanspreekpunt	☐	☐	☐	☐
...komen activiteiten tot stand in samenwerking tussen verschillende (vak)disciplines	☐	☐	☐	☐
...weten we alternatieve middelen te vinden om activiteiten op het gebied van ondernemerschap te financieren	☐	☐	☐	☐
...is het (college van) bestuur sterk betrokken bij de stimulatie	☐	☐	☐	☐
...is onze school/onderwijsinstelling binnen nu en drie jaar toonaangevend binnen de regio	☐	☐	☐	☐

Betrokkenheid bedrijfsleven

De volgende vragen gaan over de betrokkenheid van het bedrijfsleven bij uw school/onderwijsinstelling.

B1: Is er sprake van een 'actief partnership' tussen uw school/onderwijsinstelling en één of meer bedrijven?

- 1 Ja → Ga naar vraag B2.
 2 Nee → Ga naar vraag B3.

B2: Hoe intensief is deze relatie?

- 1 Niet intensief
 2 Een beetje intensief
 3 Tamelijk intensief
 4 Zeer intensief

B3: Bezoeken bedrijven/ondernemers wel eens uw school/onderwijsinstelling (als onderdeel van het onderwijsprogramma)?

- 1 Ja → Ga naar vraag B4.
 2 Nee → Ga naar vraag B5.

B4: Hoe vaak bezoeken bedrijven/ondernemers gemiddeld per jaar uw school/onderwijsinstelling? Is dat...

- 1 Hooguit één keer per jaar
 2 Een paar keer per jaar, namelijk keer per jaar

B5: Worden ondernemers ingeschakeld als gastdocenten?

- 1 Helemaal niet → Ga naar vraag D1.
 2 Een klein beetje → Ga naar vraag B6.
 3 Tamelijk veel → Ga naar vraag B6.
 4 Zeer veel → Ga naar vraag B6.

B6: Hoe vaak per jaar worden dergelijke gastlessen/gastcolleges gegeven? (als vraag B5=een klein beetje of B5=tamelijk veel of B5=zeer veel)

- 1 Hooguit één keer per jaar
 2 Een paar keer per jaar, namelijk keer per jaar

Betrokkenheid docenten

We zullen nu een aantal vragen aan de docenten besteden. Het gaat hierbij om hun ontwikkelingsmogelijkheden en de invloed die ze hebben op de inhoud van de programma's en lessen rond ondernemerschap of ondernemend gedrag.

D1: Hoeveel docenten waren in 2009 betrokken bij activiteiten rond ondernemerschap of ondernemend gedrag?

Antw.: docenten Weet niet

D2: In hoeverre maakt het aspect ondernemerschap of ondernemend gedrag onderdeel uit van de vaste gesprekspunten van functionerings- en beoordelingsgesprekken van docenten?

- 1 Helemaal niet
 2 Een klein beetje
 3 Tamelijk sterk
 4 Zeer sterk

D3: Hebben op uw school/onderwijsinstelling docenten contact met ondernemers?

- 1 Ja → Ga naar vraag D4.
 2 Nee → Ga naar vraag D5.

D4: Hoeveel contacten heeft een gemiddelde docent met ondernemers per jaar? (Als vraag D3=ja)

Antw.: contacten Weet niet

- D5:** Lopen er docenten van uw school/onderwijsinstelling stages in het bedrijfsleven?
- 1 Ja → Ga naar vraag D6.
2 Nee → Ga naar vraag D7.

- D6:** Hoeveel docenten van uw school/onderwijsinstelling liepen in 2009 stage in het bedrijfsleven? (Als vraag D5=ja)
Antw.: docenten Weet niet

D7: Tot slot van dit blok volgen nog een aantal stellingen.

Op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag...	helemaal oneens			helemaal eens		
...krijgen docenten (aanvullende) opleiding(en)/training(en)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...hebben docenten invloed op de ontwikkeling van activiteiten	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...kunnen docenten verbetervoorstellen indienen voor activiteiten	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Betrokkenheid ouders

De volgende vraag gaat over de betrokkenheid van ouders bij lessen over ondernemerschap

- O1:** Worden ouders wel eens betrokken bij lessen waarin ondernemerschap of ondernemend gedrag zit vervat?
- 1 Niet van toepassing, wij hebben geen lessen met 'ondernemerschap'
2 Nee, nooit
3 Ja, maar hooguit één keer per jaar → Ga naar vraag O2.
4 Ja, een paar keer per jaar → Ga naar vraag O2.

O2: Welke rol hebben de ouders bij deze lessen? (Als vraag O1=ja)

- 1 Geven van gastlessen
2 Ondersteuning bij projecten
3 Advisering
4 Anders, namelijk...

Betrokkenheid leerlingen

De volgende vragen gaan over activiteiten die leerlingen op uw school/onderwijsinstelling kunnen doen.

- L1:** Bezoeken leerlingen van uw school/onderwijsinstelling wel eens een bedrijf (als onderdeel van het onderwijsprogramma)?
- 1 Ja → Ga naar vraag L2.
2 Nee → Ga naar vraag L3.

- L2:** Hoe vaak bezoekt een leerling gemiddeld per jaar bedrijven? Is dat.. (als vraag L1=ja)
- 1 Hooguit één keer per jaar
2 Een paar keer per jaar, namelijk keer

- L3:** Wordt leerlingen structureel gevraagd naar hun behoeften rond ondernemerschap of ondernemend gedrag?
- 1 Ja
2 Nee

- L4:** Is er op uw onderwijsinstelling de mogelijkheid leerlingen te laten meedraaien in een onderneming of hen een onderneming op te laten zetten? (Als sector is HBO of WO)
- 1 Ja, meedraaien in een onderneming
2 Ja, opzetten van een onderneming
3 Ja, beide
4 Nee

- L5:** Is er binnen uw onderwijsinstelling een organisatie voor studentondernemers? (Als sector is MBO, HBO of WO)
- 1 Ja
2 Nee
3 Is in oprichting

- L6:** In hoeverre zijn er binnen uw onderwijsinstelling voorzieningen aanwezig voor studentondernemers (zoals kantoorfaciliteiten, ateliers of werkruimtes, advies over het maken van businessplannen en toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel en (plaatselijke) ondernemerskringen)? (Als sector is MBO, HBO of WO)
- 1 Helemaal niet
2 Een klein beetje
3 Tamelijk veel
4 Zeer veel

L7: Tot slot van dit blok volgen nog een aantal stellingen.

Leerlingen op onze school/onderwijsinstelling leren bij activiteiten rond ondernemerschap of ondernemend gedrag het volgende te ontplooiën...	helemaal oneens			helemaal eens	
...initiatief nemen	☐	☐	☐	☐	☐
...ontwikkelen van ideeën	☐	☐	☐	☐	☐
...omgaan met tegenslag	☐	☐	☐	☐	☐
...risico nemen	☐	☐	☐	☐	☐
...financiële administratie en planning	☐	☐	☐	☐	☐
...eigen talenten ontdekken	☐	☐	☐	☐	☐
...resultaatgericht werken	☐	☐	☐	☐	☐
...leiderschapskwaliteiten	☐	☐	☐	☐	☐
...samenwerken	☐	☐	☐	☐	☐
...klanten benaderen	☐	☐	☐	☐	☐
...bewerken van de markt	☐	☐	☐	☐	☐

Toetsing/examinering

De volgende vragen gaan over de toetsing en examinering op uw school/onderwijsinstelling.

T1: In hoeverre worden competenties/talenten/prestaties rond ondernemerschap of ondernemend gedrag getoetst tijdens de schoolloopbaan?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk veel
- 4 Zeer veel

T2: In hoeverre worden competenties/talenten/prestaties van leerlingen rond ondernemerschap of ondernemend gedrag meegenomen in de eindtoets en/of het schooladvies dat u de leerlingen/studenten na afronding van de opleiding meegeeft?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk

T3: In hoeverre wordt er gebruikgemaakt van 'ondernemerschapsrelevante EVC' in het onderwijstraject van de leerlingen (bijvoorbeeld het erkennen van competenties die leerlingen hebben opgedaan in bijbanen)? *(Als sector is MBO)*

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk

T4: Hoeveel procent van de studenten heeft in 2009 meer dan 28 ECTS-punten besteed aan ondernemerschap? Dit zijn 20 'oude' studiepunten. *(Als sector is HBO of WO)*

Antw.:% Weet niet

T5: Is dit percentage de laatste vijf jaar toegenomen, gelijk gebleven of afgenomen? *(Als sector is HBO of WO)*

- 1 Toegenomen met ongeveer % Weet niet
- 2 Gelijk gebleven Weet niet
- 3 Afgenomen met ongeveer% Weet niet

T6: Hoeveel procent van de studenten aan uw onderwijsinstelling studeerde in 2009 af op het maken van een businessplan? *(Als sector is HBO of WO)*

Antw.:% Weet niet

T7: Hoeveel procent van de studenten aan uw onderwijsinstelling studeerde in 2009 af op hun eigen onderneming? *(Als sector is MBO, HBO of WO)*

Antw.:% Weet niet

T8: Hoeveel procent van de studenten heeft na afronding van de opleiding aan uw onderwijsinstelling binnen vijf jaar een eigen onderneming gestart? *(Als sector is HBO of WO)*

Antw.: % Weet niet

Evaluatie

E1: Welke partijen zijn betrokken bij evaluaties op het gebied van ondernemerschap en/of ondernemend gedrag? (meerdere antwoorden mogelijk)

- 1 Docenten
- 2 Leerlingen
- 3 Ouders
- 4 Bedrijfsleven
- 5 Kamer van Koophandel
- 6 Gemeenten
- 7 Provincies
- 8 Overheid
- 9 Anders, namelijk....

- E2:** Welk rapportcijfer geeft u aan de activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag?
 (score van 1 t/m 10) Weet niet/wil niet zeggen
- S1:** Wilt u nog opmerkingen kwijt over het onderwerp ondernemendheid/ondernemerschap of dit onderzoek?
 1 Ja, namelijk...
 2 Nee
- S2:** Mag een van onze onderzoekers u eventueel bellen voor een toelichting op de door u gegeven antwoorden?
 1 Ja
 2 Nee
- S3:** Kunt u hieronder uw naam en telefoonnummer invullen?
 Naam:....
 Telefoonnummer:....
- S4:** HARTELIJK DANK VOOR UW MEDEWERKING!
 Als u geïnteresseerd bent in het eindrapport, kunt u uw e-mail achterlaten. We sturen u dan een elektronische versie van het eindrapport.
 E-mail:....

II.3 Steekproef en respons

Steekproef

Binnen het primair onderwijs zijn er bijna 6.900 scholen. EIM heeft voor het primair onderwijs een representatieve steekproef van 2.000 scholen getrokken per regio (noord, midden en zuid)¹. Dit was ook het steekproefaantal in de nulmeting uit 2007. Om de steekproef te trekken, is gebruikgemaakt van databestanden van DUO (Dienst Uitvoering Onderwijs). DUO is een uitvoeringsorganisatie van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Per 1 januari 2010 zijn het CFI (Centrale Financiën Instellingen) en de IB-Groep (Informatie Beheer Groep) samengegaan in DUO. Zij kunnen integrale databestanden leveren met de adresgegevens van de diverse onderwijsinstellingen. De naam van de directeur is in de bestanden van DUO niet bekend. De brief is geadresseerd met 'Aan de directie van...'.

Zoals in de nulmeting terecht werd geconstateerd, is voor de overige sectoren het aantal instellingen te klein om een representatieve steekproef te trekken. In het voortgezet onderwijs zijn alle scholen benaderd. Middelbare scholen hebben soms meer vestigingen met een eigen schoolleiding, waardoor het beleid anders kan zijn. Zo is het ook op het gebied van ondernemerschapsonderwijs. Om deze reden zijn in het voortgezet onderwijs ditmaal alle vestigingen van een school benaderd.

De respons in het MBO, het HBO en het WO was tijdens de nulmeting laag. Destijds is het algemene adres van de onderwijsinstelling aangeschreven. Net als in het voortgezet onderwijs geldt voor deze sectoren dat ze bestaan uit meer vestigingen, maar ook uit meer domeinen. Andere gebruikte benamingen in plaats van domein zijn academie, sector, cluster, instituut of faculteit. Dit is afhankelijk van de onderwijsinstelling. Bij de benadering van het MBO, het HBO en het WO heeft EIM gekozen voor de benadering op het niveau van het domein. Volgens EIM is het domein wijsbegeerte op een an-

¹ Volgens de indeling van de vakantieregio's door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

dere manier bezig met ondernemerschapsonderwijs dan de faculteit economie of bedrijfskunde. Voor de benadering van de onderwijsinstellingen in het MBO is gebruikgemaakt van Elseviers bve-almanak 2009/2010, in het HBO van Elseviers hbo-almanak 2009/2010 en in het WO van Elseviers universiteitsalmanak 2009/2010. Het voordeel van deze almanakken is dat veelal de directeur/leidinggevende vermeld staat. Op deze manier konden we de vragenlijsten gericht adresseren en hopelijk daarmee de respons verhogen. Alle domeinen zijn aangeschreven. In het MBO is de vragenlijst alleen naar beroepsgerichte opleidingen gestuurd en niet naar volwassenen-educatie. Dit was ook het geval bij de nulmeting.

Responsverhogende maatregelen

Op voorhand was niet duidelijk hoe hoog de respons zou zijn. Omdat Agent-schap NL hecht aan een zo groot mogelijke respons, heeft EIM een aantal responsverhogende maatregelen getroffen:

- Schrappen van open vragen na gesloten vragen
- Gericht adresseren van vragenlijsten
- Incentive voor instellingen
- Uitdoen telefonisch rappel en rappel via e-mail

De eerste twee responsverhogende maatregelen zijn al aan bod gekomen. De onderwijsinstellingen hebben eerst een brief ontvangen met daarin een inlogcode en wachtwoord om de vragenlijst via internet in te vullen. De brief eindigde met de incentive dat instellingen die responderen, de eindrapportage van de eenmeting via e-mail toegestuurd kunnen krijgen. Op deze manier kunnen zij zichzelf spiegelen ten opzichte van het gemiddelde.

Ongeveer 300 instellingen deden aan de enquête mee naar aanleiding van de brief. In de nulmeting is gekozen voor het uitdoen van een schriftelijk rappel. Gezien de matige respons op basis van de brief in de eerste tranche heeft EIM voor een andere aanpak gekozen, namelijk een telefonisch rappel. Er is gepoogd telefonisch contact te leggen met alle tot dan toe niet responderende onderwijsinstellingen. Uiteindelijk is er contact geweest met 2.178 instellingen. Tijdens het telefoontje kon de contactpersoon bij de onderwijsinstelling aangeven of hij/zij al dan niet wilde meewerken aan het onderzoek. We ontvingen 724 weigeringen, maar ook 1.496 positieve reacties. Indien de contactpersoon wilde meewerken, kon worden gekozen uit twee opties: alsnog de vragenlijst invullen met de internetlink uit de brief of door middel van een uitnodiging via e-mail. In dat geval werd het e-mailadres gevraagd. Gelijk na het telefoontje kon een e-mail worden verstuurd met daarin een directe link naar de internetenquête. De geadresseerde hoefde op deze manier niet meer in te loggen en kwam gelijk bij de vragenlijst. Voor de volledigheid werden de inlogcode en het wachtwoord wel aan de e-mail toegevoegd. Er zijn 1.403 e-mails verstuurd. Aan de personen die tijdens het telefonische rappel hadden aangegeven te willen meewerken, maar na twee weken de enquête nog niet hadden ingevuld, is nog een rappel via e-mail verzonden. De rappels hadden een positieve invloed op de ontwikkeling van de respons.

Respons

In de nulmeting deden 813 onderwijsinstellingen mee aan het onderzoek. Het responspercentage was 28,4%. Bij de eenmeting is de absolute respons met 1.011 respondenten hoger, maar het responspercentage is met 23,1% lager (zie Tabel 22). Dit komt doordat in de eenmeting de verschillende vestigingen of domeinen zijn benaderd. Als we voor de eenmeting kijken naar de unieke instellingen, was de bruto steekproef gelijk aan 2.765 instellingen en respondeerden netto 784 unieke instellingen. In dat geval is het responspercentage 28,4%. Dit is identiek aan het responspercentage van de nulmeting.

Tabel 22 Respons onderwijsinstellingen

	Nulmeting			Eenmeting		
	Bruto steekproef	Netto respons	Respons %	Bruto steekproef	Netto respons	Respons %
PO	2.000	607	30,4%	2.000	463	23,2%
VO	664	135	20,3%	1.289	294	22,8%
MBO	60	28	47,0%	682	130	19,1%
HBO	65	15	23,1%	252	78	31,0%
DO	57	22	38,6%	58	19	32,8%
WO	13	6	46,2%	95	27	28,4%
Totaal	2.859	813	28,4%	4.376	1.011	23,1%

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

In het primair onderwijs is de steekproef gestratificeerd naar regio. In Tabel 23 is een overzicht te vinden van de respons in het primair onderwijs naar regio.

Tabel 23 Respons primair onderwijs naar regio*

	Nulmeting					Eenmeting				
	Bruto steekproef		Netto respons		Respons %	Bruto steekproef		Netto respons		Respons %
	n	%	n	%	%	n	%	n	%	%
Noord	778	39%	213	35%	27%	800	40%	178	38%	22%
Midden	685	34%	191	31%	28%	670	34%	137	30%	20%
Zuid	537	27%	203	33%	38%	530	26%	148	32%	28%
Totaal	2.000	100%	607	100%	30%	2.000	100%	463	100%	23%

* n = steekproefaantal.

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

Uit Tabel 23 blijkt dat de respons in de regio Zuid enigszins is oververtegenwoordigd. Dit geldt zowel voor de nulmeting als voor de eenmeting. In de nulmeting werd gesteld dat deze oververtegenwoordiging van de regio

Zuid voor de betrouwbaarheid van een indicatief onderzoek geen wezenlijke implicaties heeft. Om de vergelijking met de resultaten in de nulmeting aan te houden, hebben we bij deze eenmeting ook niet gecorrigeerd voor deze oververtegenwoordiging.

Non-respons

Tijdens het telefonische rappel gaven 724 instellingen aan hun medewerking aan de eenmeting te weigeren. Deze instellingen is gevraagd naar de achterliggende reden. Een ruime meerderheid van 62% van de contactpersonen gaf aan dat hij/zij geen zin had in of tijd had voor het onderzoek. Ruim een kwart gaf een andere reden op. Meest genoemde reden is dat scholen te veel verzoeken tot onderzoek krijgen en worden overspoeld met vragenlijsten. Sommige scholen selecteren op onderwerp en ondernemerschap in het onderwijs was voor deze scholen niet relevant genoeg. Andere scholen zien wel het belang in van dit onderwerp, maar moeten bepaalde keuzes maken. Hun prioriteiten liggen op een ander vlak, namelijk het bieden van onderwijs. Enkele malen was de directeur nog maar net op de school actief en had deze nog niet genoeg overzicht om mee te kunnen werken.

II.4 Kenmerken van responderende onderwijsinstellingen

Van de respondenten heeft 81% de dagelijkse leiding over de onderwijsinstelling in de functie van (adjunct)directeur, rector of decaan. De overige respondenten hebben verschillende functies, bijvoorbeeld onderwijsmanager, opleidingsmanager, teamleider, locatieleider of projectmanager. Naarmate het opleidingsniveau stijgt, is de omvang van de onderwijsinstelling groter (Tabel 24).

Tabel 24 Aantal leerlingen/studenten en aantal docenten bij de responderende onderwijsinstellingen aan de eenmeting in 2010*

	<i>Aantal leerlingen/studenten</i>		<i>Aantal docenten</i>	
	<i>Gemiddelde</i>	<i>Mediaan**</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Mediaan**</i>
PO	243	220	19	18
VO	914	594	84	60
MBO	4.495	1.300	296	83
HBO	5.991	1.545	444	120
DO	1.532	600	108	50
WO	3.758	2.000	451	150

* PO: n=463; VO: n=294; MBO: n=130; HBO: n=78; DO: n=19; WO: n=27.

** De mediaan is het middelste getal als de getallen op volgorde van klein naar groot worden gezet. Het voordeel van de mediaan is dat deze minder gevoelig is voor uitschieters dan het gemiddelde.

Bron: EIM, 2010.

De verschillen tussen gemiddelde en mediaan zijn groot. Onderwijsinstellingen hebben vaak het aantal leerlingen/studenten of het aantal docenten ingevuld voor de totale instelling in plaats van de vestiging of het domein. Vervolgens hebben we kunnen constateren dat ze wel de vervolgvragen

hebben ingevuld voor de eigen vestiging of domein. Aan de resultaten zoals gepresenteerd in deze eenmeting, doet dit geen afbreuk.

BIJLAGE III Telefonische diepte-interviews met onderwijsinstellingen

III.3 Aanpak

In de nulmeting kregen respondenten van onderwijsinstellingen tijdens de internetenquête ruimte om na iedere gesloten vraag het antwoord toe te lichten. Dit maakte de vragenlijst erg lang. Voor de extra toelichting op de gegeven antwoorden in de internetenquête heeft EIM een andere aanpak gebruikt. Aan het einde van de internetenquête onder onderwijsinstellingen is gevraagd of we de respondent eventueel mochten bellen voor een nadere toelichting. EIM heeft vervolgens op basis van de antwoorden per sector drie onderwijsinstellingen geselecteerd die aandacht besteden aan ondernemerschap en/of ondernemend gedrag en drie instellingen die daar niet mee bezig zijn. In totaal zijn 36 onderwijsinstellingen telefonisch benaderd door een onderzoeker van EIM. Voor iedere instelling is een checklist op maat gemaakt. Door de telefonische diepte-interviews konden we goed achterhalen waarom de onderwijsinstellingen bepaalde keuzes hebben gemaakt.

III.2 Geïnterviewde scholen

Langs deze weg willen we alle onderwijsinstellingen die hebben meegewerkt aan de telefonische diepte-interviews bedanken voor hun enthousiasme en openhartigheid.

Primair onderwijs	
Basisschool De Hoeksteen	- Aalsmeer
Basisschool Kornak	- Uitgeest
PCBS De Diamant	- Apeldoorn
Pieter van de Plasschool	- Wateringen
Prinses Beatrixschool	- Goes
Rehobothschool	- Nieuw-Vennep

Voortgezet onderwijs	
Christelijk Gymnasium Utrecht	- Utrecht
Corlaer College	- Nijkerk
De Passie	- Utrecht
Dr. Aletta Jacobs College	- Hoogezand-Sappemeer
Erasmus College	- Zoetermeer
Het Rijnlants Lyceum	- Oegstgeest
Lauwers College	- Buitenpost
Noordzee Onderwijs Groep	- Harlingen
SGM Oude Hoven (Gilde)	- Gorinchem
SGM Oude Hoven (Lyceum Oudehoven)	- Gorinchem

Middelbaar beroepsonderwijs	
ROC Albeda Collega (locatie Drutenstraat, Rotterdam)	- Rotterdam
ROC Albeda College (locatie Mathenesserlaan, Rotterdam)	- Rotterdam
ROC Da Vinci College (Domein Dienstverlening)	- Dordrecht
ROC Eindhoven (School voor Transport & Logistiek)	- Eindhoven
ROC Flevoland (Handel & ondernemerschap)	- Almere
ROC Friese Poort (Gezondheidszorg)	- Drachten
ROC West-Brabant (Markiezaat College)	- Bergen op Zoom
SG De Rooi Pannen (MBO Toerisme & Recreatie)	- Tilburg

Hoger onderwijs	
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten (Reinwardt Academie/Faculteit Museologie)	- Amsterdam
ArteZ Hogeschool voor de Kunsten (Docentenopleidingen)	- Arnhem
Gerrit Rietveld Academie	- Amsterdam
Hogeschool Rotterdam (Instituut voor Commercieel Management)	- Rotterdam
Hogeschool van Amsterdam (Domein Sport, Bewegen en Voeding)	- Amsterdam
Iselinge Hogeschool	- Doetinchem
Saxion Hogeschool Deventer (Academie Mens & Arbeid)	- Deventer
Stenden Hogeschool CHN	- Leeuwarden

WO	
Erasmus Universiteit Rotterdam (Faculteit der Rechtsgeleerdheid)	- Rotterdam
Radboud Universiteit Nijmegen (Faculteit der Managementwetenschappen)	- Nijmegen
Technische Universiteit Eindhoven (Faculteit Industrial Engineering & Innovation Sciences)	- Eindhoven
Vrije Universiteit Amsterdam (Faculteit der Wijsbegeerte)	- Amsterdam

III.3 Checklist

Grofweg zijn er twee checklists ontwikkeld. Een checklist voor respondenten die niets aan ondernemerschapsonderwijs doen en een voor respondenten die wel bezig zijn met ondernemerschapsonderwijs. Voor iedere geselecteerde onderwijsinstelling voor de telefonische diepte-interviews is de

checklist op maat gemaakt. Welke vragen de respondent voorgelegd kreeg, was afhankelijk van de antwoorden op de internetenquête. De twee typen checklisten zijn hieronder aan te treffen. Telkens is het betreffende vraagnummer uit de internetenquête opgenomen.

A. Checklist geen ondernemerschapsonderwijs

Intro

Goede..... Recentelijk heeft u meegewerkt aan de internetmeting over onderwijs en ondernemerschap. Hiervoor nog onze dank. U heeft aangegeven dat we u voor een telefonisch interview mogen benaderen. Wij willen graag terugkomen op enkele antwoorden die u heeft gegeven en om een toelichting vragen. Kunnen we op korte termijn een afspraak maken om dit interview te houden? Het interview zal ongeveer vijf minuten duren.

Onderwijsprogramma

- P1:** Er wordt in de missie, visie van de school geen aandacht besteed aan ondernemerschap.
- 1 Is dat bewust?
 - 2 Is er in het verleden wel sprake van geweest?
 - 3 Is er wel discussie over geweest?
 - 4 Hoe beoordeelt u dit?
- P2:** Er is geen plaats voor ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum of onderwijsprogramma.
- 1 Wederom: is dit bewust?
 - 2 Waarom is er geen ruimte voor?
- P4** Er zijn geen specifieke activiteiten geweest, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag.
- 1 In hoeverre heeft uw school ambities voor ondernemerschapsonderwijs?
 - 2 Wat moet er gebeuren om deze ambities waar te maken?
 - 3 Hoe belangrijk is het in dat geval dat deze ambities gedragen worden door het College van Bestuur?

B. Checklist wel ondernemerschapsonderwijs

Intro

Goede..... Recentelijk heeft u meegewerkt aan de internetmeting over onderwijs en ondernemerschap. Hiervoor nog onze dank. U heeft aangegeven dat we u voor een telefonisch interview mogen benaderen. Wij willen graag terugkomen op enkele antwoorden die u heeft gegeven en om een toelichting vragen. Kunnen we op korte termijn een afspraak maken om dit interview te houden? Het interview zal ongeveer een kwartier tot maximaal een half uur duren.

Onderwijsprogramma

- P1:** Er wordt in de missie, visie van de school een klein beetje, tamelijk sterk of zeer sterk aandacht besteed aan ondernemerschap. Op welke manier wordt binnen het schoolplan of de missie van uw onderwijsinstelling aandacht aan ondernemerschap of ondernemend gedrag besteed?
- P2:** Er is een klein beetje, tamelijk sterk of zeer sterk plaats voor ondernemerschap of ondernemend gedrag in het curriculum of onderwijsprogramma. Hoe is ondernemerschap of ondernemend gedrag verankerd in het onderwijsprogramma of curriculum?
- P3:** Ondernemerschap of ondernemend gedrag is een klein beetje, tamelijk sterk of zeer sterk onderdeel van het gewenste competentieprofiel van docenten op uw onderwijsinstelling. Wordt er bij sollicitatieprocedures gelet op ondernemend gedrag bij sollicitanten? Wat voor criteria worden hiervoor aangelegd? Hoe vertaalt dat zich naar competenties?
- P4:** U heeft aangegeven dat er op uw instelling activiteiten zijn geweest, gericht op ondernemerschap of ondernemend gedrag. Kunt u enkele voorbeelden noemen?
- P5:** Binnen uw onderwijsinstelling is een Centre for Entrepreneurship aanwezig. Hoe lang bestaat het centrum al? Welke activiteiten worden daar zoal ontplooid?
- P8.4:** U bent het (helemaal) eens met de stelling dat op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag uw onderwijsinstelling alternatieve middelen weet te vinden om activiteiten op het gebied van ondernemerschap te financieren. Hoe vindt u die alternatieve middelen? Waar komen ze vandaan?
- P8.5:** U bent het (helemaal) eens met de stelling dat op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag in uw onderwijsinstelling het (college van) bestuur sterk betrokken is bij de stimulatie. Hoe is het (college van) bestuur betrokken? Is het ook actief pleitbezorger? Treedt het (college van) bestuur er ook mee naar buiten?

P8.6: U bent het (helemaal) eens met de stelling dat op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag uw onderwijsinstelling binnen nu en drie jaar toonaangevend zal zijn binnen de regio. Hoe wilt u dit bereiken?

U bent het (helemaal) oneens met de stelling dat op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag uw onderwijsinstelling binnen nu en drie jaar toonaangevend zal zijn binnen de regio. Waarom heeft u die ambitie niet? Wat is dan het doel voor ondernemerschap of ondernemend gedrag op middellange termijn

Betrokkenheid bedrijfsleven

B2: Er is sprake van een 'actief partnership' tussen uw school/onderwijsinstelling en één of meer bedrijven. Kunt u de relatie met het bedrijfsleven beschrijven? Is de instelling zelf bedrijven gaan werven of is het juist andersom gegaan? Neemt de betrokkenheid toe?

Betrokkenheid docenten

D2: Ondernemerschap of ondernemend gedrag maakt een klein beetje, tamelijk sterk of zeer sterk onderdeel uit van de vaste gesprekspunten van functionerings- en beoordelingsgesprekken van docenten. Kunt u hier wat meer over vertellen? Hoe lang maakt het al onderdeel uit van die gesprekken? En wat is het belang van dit punt tijdens de gesprekken?

Ondernemerschap of ondernemend gedrag maakt helemaal geen onderdeel uit van de vaste gesprekspunten van functionerings- en beoordelingsgesprekken van docenten. Hoe staat u er tegenover wanneer dit onderwerp *wel* wordt opgenomen?

D3: Docenten hebben contact met ondernemers. Van wie gaat het initiatief uit?

Docenten hebben geen contact met ondernemers. Is dat een bewuste keuze? Zou u wel contact willen hebben? Zo ja, zijn er plannen om deze contacten tot stand te brengen en hoe gaat u dat dan aanpakken?

D5: Docenten lopen stages in het bedrijfsleven. Hoe ziet zo'n stage eruit? Van wie gaat het initiatief uit?

D7.2: U bent het (helemaal) eens met de stelling dat op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag docenten invloed hebben op de ontwikkeling van activiteiten. Hoe uit zich dat? Is dat door middel van beoordeling van conceptplannen of wordt u werkelijk bij het ontwerp betrokken.

U bent het (helemaal) oneens met de stelling dat op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag docenten invloed hebben op de ontwikkeling van activiteiten. Waarom hebben zij dat niet?

Betrokkenheid leerlingen

L1: Leerlingen/studenten bezoeken wel eens een bedrijf als onderdeel van het onderwijsprogramma. Geldt dit voor alle leerlingen? Van wie gaat het initiatief uit? Gaat het altijd om dezelfde bedrijven?

L4: Leerlingen/studenten draaien mee in een onderneming. Is het een echte onderneming of wordt er een onderneming gespeeld? Als het een echte onderneming is, is die dan binnen de instelling of daarbuiten?

L5: Er is een organisatie voor studentondernemers. Kunt u daar een omschrijving van geven? INTERVIEWER: hoe lang, wat voor activiteiten, hoe gefinancierd, onderdeel van het reguliere gebeuren, aansturing door wie...

Er is geen organisatie voor studentondernemers. Is er wel of geen behoefte aan?

Toetsing/examinering

T1: Competenties/talenten/prestaties rond ondernemerschap of ondernemend gedrag worden een klein beetje, tamelijk veel of zeer veel getoetst tijdens de schoolloopbaan. Wat is het doel van die toetsing?

Competenties/talenten/prestaties rond ondernemerschap of ondernemend gedrag worden niet getoetst tijdens de schoolloopbaan. Waarom niet?

Evaluatie

E1: Bij de evaluaties op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag zijn diverse partijen betrokken. Wat is de rol van de verschillende partijen? Wat gebeurt er met hun inbreng? Zijn er concrete wijzigingen geweest als gevolg van die evaluatie?

BIJLAGE IV Enquête onder leerlingen/studenten

IV.1 Aanpak

Evenals bij de nulmeting is ook bij de eenmeting aan leerlingen/studenten gevraagd naar hun ervaringen met ondernemerschapsonderwijs. Op deze manier is het mogelijk de opvattingen en ervaringen van studenten af te zetten tegen die van de onderwijsinstellingen. Met het oog op vergelijkbaarheid met de nulmeting is gekozen voor een internetenquête. Ook is zo veel mogelijk aangesloten bij de in de nulmeting gestelde vragen. Daarbij zijn een aantal vragen toegevoegd om aan te sluiten bij het kwaliteitskader (bijlage I).

IV.2 Vragenlijst

De vragenlijst bestond uit vijf blokken (zie Tabel 21).

Tabel 25 Schematische weergave van de vragenlijst

Vraagblok	Nr.	Omschrijving
Algemeen	Sekse	Geslacht
	V2	Leeftijd
	V3	Omschrijving studie
	V4	Niveau opleiding
	V7	Jaar opleiding
Ondernemend- heid	V1	Beeld bij ondernemen
	V5d	Respondent beschouwt zichzelf als ondernemend persoon
Ondernemer- schap	V8	Beroepswens
	V10	Ondernemerschap als onderdeel beroepswens
	V11	Respondent wil na afronding opleiding ondernemer worden
	V12	Ervaring met ondernemerschap en/of ondernemer zijn
	V13	Belangrijkste vaardigheden voor ondernemerschap
	V6	Twaalf stellingen over zelfstandig ondernemerschap
Invloed van de school/opleiding	L1/L2	Bedrijfsbezoeken + frequentie
	B5	Ondernemer als gastdocent
	P5	Aanwezigheid Centre for Entrepreneurship
	L5	Aanwezigheid organisatie voor studentondernemers
	L6	Aanwezigheid voorzieningen voor studentondernemers
	V14	Stimuleren van ondernemerschap
	V15	Stimuleren van ondernemerschapsambities
	V17	Verankering van ondernemerschap in het programma
	V18	Mogelijkheden om invulling te geven aan ondernemerschap
	V19	Mogelijkheden om hier <i>zelf</i> invulling aan te geven
	V20	Ruimte voor ondernemerschap buiten het programma
	T4	Aantal ECTS besteed aan ondernemerschap
	T1	Toetsing van competenties rond ondernemen tijdens opleiding
	L3	Structureel gevraagd naar behoeften rond ondernemen
	V16	Dingen leren die belangrijk zijn voor ondernemerschap
L7	Stellingen over ondernemerschapsactiviteiten	

Rapportcijfer	E2	Rapportcijfer voor ondernemersactiviteiten
---------------	----	--

Intro

In samenwerking met organisaties uit het onderwijs en het bedrijfsleven hebben het Ministerie van Economische Zaken, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit sinds 2000 ondernemerschap in het onderwijs gestimuleerd. Allerlei projecten zijn daar gestart om ondernemerschap vorm te geven (zie bijvoorbeeld www.onderwijsonderneemt.nl). We willen met deze vragenlijst inzicht krijgen in jouw beleving rondom het thema onderwijs en ondernemerschap.

Als dank voor je deelname verloten wij vijf minilaptops. Aan het einde van de vragenlijst kun je je gegevens achterlaten indien je wilt meedingen naar deze minilaptops. We zullen deze gegevens uitsluitend gebruiken voor de verloting en niet voor andere doeleinden.

Algemeen

seks: Geslacht

- 6 Man
- 7 Vrouw

V2: Leeftijd

Antw.:..... jaar

V3: Welke studie volg je?

Antw.:.....

V4: Op welk niveau?

- 1 MBO
- 2 HBO
- 3 WO
- 4 Anders, namelijk

V7: In welk jaar van je studie zit je nu?

- 1 Eerste jaar
- 2 Tweede jaar
- 3 Derde jaar
- 4 Vierde jaar
- 5 Anders, namelijk

Ondernemerschap/ondernemendheid

V1: Wat is jouw beeld bij ondernemen? Kruis aan welke vier mogelijkheden je het meest kenmerkend vindt voor iemand die onderneemt.

- 1 Alert zijn op kansen
- 2 Een eigen bedrijf hebben
- 3 Een organisatie laten groeien
- 4 Eigen baas zijn
- 5 Gecalculeerde risico's nemen
- 6 Iets verkopen
- 7 Leiding geven
- 8 Mensen overtuigen
- 9 Onderhandelen
- 10 Plannen en organiseren
- 11 Vernieuwing tot stand brengen
- 12 Zelf initiatieven nemen
- 13 Anders, namelijk.....

V5d: Onder ondernemen verstaan we 'het zien en realiseren van kansen. Het draait primair om gedrag en gaat niet per se gepaard met het oprichten van een eigen bedrijf. Ook als werknemer kun je je ondernemend opstellen door zelf initiatieven te nemen'. In hoeverre beschouw je jezelf als een ondernemend persoon (kruis aan)?

- 1 Zeer ondernemend
- 2 Tamelijk ondernemend
- 3 Enigszins ondernemend
- 4 Niet zo ondernemend
- 5 Helemaal niet ondernemend

Ondernemerschap

V8: Wat is je huidige beroepswens? Antw.:...

V9: In hoeverre is 'ondernemerschap' een belangrijk onderdeel van jouw beroepswens?

- 1 Helemaal niet -> Ga naar vraag v6
- 2 Een beetje

- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk

V10: Wil je na afronding van je opleiding ook ondernemer worden?

- 1 Nee, zeker niet -> Ga naar vraag v6
- 2 Misschien, weet ik nog niet
- 3 Ja, zeker wel

V11: Waarom zou je ondernemer willen worden?
Kruis de *drie* voor jou belangrijkste redenen aan

- 1 Uitdaging
- 2 Eigen baas zijn/onafhankelijkheid
- 3 Sociaal aanzien
- 4 Veel geld verdienen
- 5 Ik kan een familiebedrijf overnemen
- 6 Ondernemer zijn is vanzelfsprekend binnen mijn familie
- 7 Anders, namelijk

V12: Heb je ervaring met 'ondernemerschap' en/of 'ondernemer zijn'?
(Meerdere antwoorden mogelijk)

- 1 Nee
- 2 Ja, ik heb een eigen bedrijf(je) (gehad)
- 3 Ja, in de context van een (bij)baantje
- 4 Ja, in de context van een stage
- 5 Ja, anders namelijk

V13: Wat zijn de belangrijkste vaardigheden ('competenties') die je moet leren waar het gaat om 'ondernemerschap' c.q. om een goede ondernemer te worden?

Kruis de *drie* voor jou belangrijkste vaardigheden/competenties aan

- 1 Goed kunnen organiseren
- 2 Goed kunnen communiceren
- 3 Goed kunnen presenteren
- 4 Goed kunnen verkopen
- 5 Goed kunnen schrijven
- 6 Goed kunnen rekenen
- 7 Goed kunnen analyseren
- 8 Risico's durven nemen
- 9 Anders, namelijk
- 10 Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

V6: De volgende stellingen gaan over zelfstandig ondernemerschap (dus ondernemen in een eigen bedrijf). In hoeverre ben je het eens met deze stellingen?

	helemaal oneens			helemaal eens		
1. Ik weet wat de factoren zijn voor een succesvolle onderneming	☐	☐	☐	☐	☐	☐
2. Ik weet NIET wat het ondernemerschap inhoudt	☐	☐	☐	☐	☐	☐
3. Ik kan onderscheid maken tussen goede en slechte ondernemers	☐	☐	☐	☐	☐	☐
4. Ondernemer zijn past NIET bij mijn persoonlijke voorkeuren	☐	☐	☐	☐	☐	☐
5. Een carrière als ondernemer is aantrekkelijk voor mij	☐	☐	☐	☐	☐	☐
6. Het ondernemerschap zal mij veel voldoening geven	☐	☐	☐	☐	☐	☐
7. Ik heb de intentie om ooit een onderneming te starten	☐	☐	☐	☐	☐	☐
8. Ik heb er serieus over nagedacht om een onderneming te starten	☐	☐	☐	☐	☐	☐
9. Ik heb er alles voor over om ondernemer te worden	☐	☐	☐	☐	☐	☐
10. Als ik zou willen, zou ik gemakkelijk ondernemer kunnen worden	☐	☐	☐	☐	☐	☐
11. Er zijn maar heel weinig onbeheersbare factoren die kunnen voorkomen dat ik ondernemer word	☐	☐	☐	☐	☐	☐
12. Als ik ondernemer zou worden, weet ik precies waar ik aan begin	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Invloed van de school/opleiding

L1: Heb je wel eens een bedrijf bezocht (als onderdeel van je studie)?

- 1 Ja
- 2 Nee -> ga naar vraag B5

L2: Hoe vaak per jaar heb je gemiddeld een bedrijf bezocht?

- 1 Hooguit één keer per jaar
- 2 Een paar keer per jaar, namelijk keer

B5: Heb je bij je studie wel eens een ondernemer als gastdocent gehad?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk veel
- 4 Zeer veel

P5: Is er binnen je school/universiteit een 'Centre for Entrepreneurship' aanwezig?

- 1 Ja
- 2 Nee
- 3 Weet niet

L5: is er binnen je school/universiteit een organisatie voor studentondernemers?

- 1 Ja
- 2 Nee
- 3 Is in oprichting
- 4 Weet niet

L6: In hoeverre zijn er binnen je school/universiteit voorzieningen aanwezig voor student-ondernemers (zoals kantoorfaciliteiten, ateliers of werkruimtes, advies over het maken van businessplannen en toegang tot netwerken zoals de Kamer van Koophandel en (plaatselijke) ondernemerskringen)?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk veel
- 4 Zeer veel
- 5 Weet niet

V14: In hoeverre probeert jouw school/opleiding 'ondernemerschap' te stimuleren bij de deelnemers/studenten?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk
- 5 Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

V15: In hoeverre word jij door je huidige school/opleiding gestimuleerd in jouw 'ondernemerschapsambities'?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk
- 5 Weet ik niet, kan ik niet beoordelen
- 6 Niet van toepassing, ik heb geen 'ondernemerschapsambities'

V17: In hoeverre is 'ondernemerschap' verankerd in het onderwijsprogramma? Is 'ondernemerschap' vervlochten met andere vakken?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk
- 5 Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

V18: In hoeverre zijn er binnen jouw opleiding mogelijkheden om invulling te geven aan 'ondernemerschap' binnen de beroepspraktijkvorming/stages e.d.?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk veel
- 4 Zeer veel
- 5 Weet ik niet, kan ik niet beoordelen
- 6 Niet van toepassing, geen stages o.i.d.

V19: In hoeverre doe jij dit ook zelf?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk
- 5 Niet van toepassing, (nog) geen stages o.i.d.

V20: In hoeverre is er buiten het officiële onderwijsprogramma ruimte om aandacht te besteden aan 'ondernemerschap'?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk
- 5 Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

T4: Hoeveel ECTS heb je in 2009 besteed aan 'ondernemerschap'?

.... (aantal ECTS)

Weet niet/wil niet zeggen

T1: In hoeverre worden competenties/talenten/prestaties rond ondernemen getoetst tijdens je opleiding?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk veel
- 4 Zeer veel

L3: Wordt jou structureel gevraagd naar je behoefte rond ondernemen?

- 1 Ja
- 2 Nee

v16: Leer je binnen jouw opleiding de dingen die belangrijk zijn voor 'ondernemerschap'?

- 1 Helemaal niet
- 2 Een klein beetje
- 3 Tamelijk sterk
- 4 Zeer sterk
- 5 Weet ik niet, kan ik niet beoordelen

L7: Tot slot van dit blok volgen nog een aantal stellingen.

Leerlingen op onze school/onderwijsinstelling leren bij activiteiten rond ondernemerschap of ondernemend gedrag het volgende te ontplooiën...	helemaal oneens			helemaal eens		
...initiatief nemen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...ontwikkelen van ideeën	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...omgaan met tegenslag	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...risico nemen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...financiële administratie en planning	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...eigen talenten ontdekken	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...resultaatgericht werken	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...leiderschapskwaliteiten	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...samenwerken	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...klanten benaderen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
...bewerken van de markt	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Rapportcijfer

E2: Welk rapportcijfer geef je aan activiteiten op het gebied van ondernemerschap of ondernemend gedrag?

.... (score van 1 t/m 10)

Weet niet/wil niet zeggen

Als dank voor uw deelname verloten wij vijf minilaptops. Als u mee wilt doen met deze verloting dan kunt u uw adresgegevens achterlaten.

Antw.:...

Dit waren alle vragen. Hartelijk dank voor uw medewerking.

IV.3 Steekproef en respons

Steekproef

Voor benadering van de leerlingen/studenten hebben we DUO (Dienst Uitvoering Onderwijs) ingeschakeld. Zij hebben een aselechte steekproef van 5.775 studenten in het MBO, het HBO en het WO getrokken. In de nulme-

ting waren 3.258 studenten. Het responspercentage was destijds 35%. De ervaring van EIM is dat dit een ontzettend hoge score is voor een dergelijke meting. Uit ervaringen van EIM blijkt de respons van studenten op een dergelijke enquête doorgaans rond 10% te liggen zonder extra incentive. Bij de eigen steekproeftrekking heeft EIM het steekproefaantal dan ook flink vergroot om toch de netto respons van 1.146 uit de eenmeting te benaderen. Er is geen rappel onder studenten uitgezet. De ervaring van DUO is dat een rappel bij studenten vaak niet werkt. Ter verhoging van de respons hebben we een aantal maatregelen getroffen. We hebben zo veel mogelijk alle open vragen na gesloten vragen geschraapt. Als incentive voor de studenten zijn vijf minilaptops verloot. De prijswinnaars hebben inmiddels bericht gehad en de minilaptop ontvangen. Over de uitslag wordt verder niet gecorrespondeerd.

Respons

In de nulmeting deden 1.146 leerlingen/studenten mee aan het onderzoek. De respons van deze eenmeting is vergelijkbaar: 1.068 studenten. Het responspercentage daarentegen ligt met 35% lager dan de 18% van de nulmeting. Uit Tabel 26 blijkt dat de respons wat hoger is in het MBO en WO dan in het HBO.

Tabel 26 Respons leerlingen/studenten

	<i>Nulmeting</i>			<i>Eenmeting</i>		
	Bruto steekproef	Netto respons	Respons %	Bruto steekproef	Netto respons	Respons %
MBO	758	234	31%	1.508	319	21%
HBO	1.750	626	36%	2.436	377	15%
WO	750	286	38%	1.856	372	20%
totaal	3.258	1.146	35%	5.775	1.068	18%

Bron: B&A Consulting, 2007 en EIM, 2010.

De respons was iets scheef verdeeld naar leeftijd en geslacht. Jongere studenten en vrouwen zijn wat oververtegenwoordigd. Om te corrigeren voor de scheefheid in de respons is een weging toegepast op basis van onderwijssoort, leeftijd en geslacht.

IV.4 Kenmerken van respondenten

De gemiddelde leeftijd van respondenten is in het MBO 19 jaar, in het HBO 22 jaar en in het WO 23 jaar. Tabel 27 laat zien hoe de respons verdeeld is over de verschillende opleidingsrichtingen. Economie en techniek zijn de belangrijkste opleidingen. Daarna volgen DGO, gedrag en maatschappij en gezondheidszorg.

Tabel 27 verdeling naar opleidingsrichting

	<i>% van netto steekproef</i>
economie	30%
techniek	18%
DGO	12%
gedrag en maatschappij	11%
gezondheidszorg	10%
recht	4%
taal en cultuur	4%
landbouw en natuurlijke omgeving	3%
landbouw	2%
natuur	2%
onderwijs	2%
opleidingen op het gebied van de kunst	1%
lerarenopleiding op het gebied van de kunst	0%
totaal	100%

Bron: EIM, 2010.

BIJLAGE V Tabellen onderwijsinstellingen over betrokkenheid leerlingen

Leerlingen op onze school/onderwijsinstelling leren bij activiteiten rond ondernemerschap of ondernemend gedrag het volgende te ontplooiën...

...initiatief nemen					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	7%	4%	2%	0%	0%
oneens	9%	5%	1%	2%	0%
neutraal	28%	18%	10%	6%	30%
eens	48%	64%	60%	57%	56%
helemaal eens	9%	10%	28%	35%	15%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...ontwikkelen van ideeën					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	7%	4%	2%	0%	0%
oneens	9%	6%	0%	2%	0%
neutraal	26%	27%	13%	4%	22%
eens	49%	55%	64%	65%	59%
helemaal eens	9%	8%	22%	29%	19%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...omgaan met tegenslag					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	9%	3%	2%	0%	0%
oneens	10%	10%	2%	4%	11%
neutraal	34%	26%	28%	25%	37%
eens	41%	52%	51%	53%	44%
helemaal eens	5%	9%	17%	19%	7%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...risico nemen					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	11%	3%	2%	1%	0%
oneens	17%	17%	8%	6%	4%
neutraal	45%	44%	40%	32%	48%
eens	25%	31%	43%	47%	41%
helemaal eens	2%	5%	7%	13%	7%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...financiële administratie en planning					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	24%	7%	4%	6%	0%
oneens	30%	22%	3%	14%	26%
neutraal	32%	31%	15%	27%	41%
eens	13%	35%	62%	33%	26%
helemaal eens	2%	4%	15%	20%	7%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%

...eigen talenten ontdekken					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	7%	3%	2%	0%	0%
oneens	6%	5%	1%	1%	4%
neutraal	25%	14%	19%	10%	33%
eens	49%	53%	52%	46%	33%
helemaal eens	13%	25%	27%	42%	30%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...resultaatgericht werken					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	8%	4%	2%	0%	0%
oneens	11%	10%	1%	3%	4%
neutraal	33%	29%	16%	12%	26%
eens	43%	49%	62%	55%	37%
helemaal eens	6%	8%	19%	30%	33%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...leiderschapskwaliteiten					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	10%	5%	3%	0%	0%
oneens	15%	14%	4%	1%	4%
neutraal	43%	46%	28%	29%	44%
eens	29%	33%	52%	51%	37%
helemaal eens	3%	2%	12%	20%	15%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...samenwerken					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	6%	3%	1%	0%	0%
oneens	5%	4%	1%	1%	4%
neutraal	19%	10%	8%	9%	26%
eens	43%	56%	55%	51%	41%
helemaal eens	26%	27%	35%	39%	30%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...klanten benaderen					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	19%	5%	2%	1%	0%
oneens	24%	11%	4%	7%	7%
neutraal	35%	24%	20%	24%	48%
eens	19%	49%	56%	44%	41%
helemaal eens	3%	11%	18%	24%	4%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%
...bewerken van de markt					
	PO	VO	MBO	HBO	WO
helemaal oneens	27%	11%	3%	6%	4%
oneens	27%	26%	15%	13%	15%
neutraal	34%	41%	27%	30%	48%
eens	10%	20%	43%	33%	30%
helemaal eens	2%	2%	12%	18%	4%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%

BIJLAGE VI Veelgebruikte afkortingen

PO	=	primair onderwijs
VO	=	voortgezet onderwijs
MBO	=	middelbaar beroepsonderwijs
HBO	=	hoger beroepsonderwijs
DO	=	docentenopleidingen
WO	=	WO

BIJLAGE VII Begeleiding en projectteam

De eenmeting 'Onderwijs en Ondernemerschap' werd vanuit Agentschap NL aangestuurd door:

- Niek Berendsen
- Eline Beemsterboer
- Thomas van Vliet.

De eenmeting is uitgevoerd door EIM:

- Petra Gibcus (projectleider)
- Lia Smit (supervisor)
- Maarten Overweel
- Sita Tan
- Michel Winnubst.